ONDERZOEK NAAR DE RELATIE MENS-DIER

NRLO-rapport nr. 92/6

TNO VOEDING
BIBLIOTHEEK
31 JULI 1992
ZEIST

Nationale Raad voor
Landbouwkundig Onderzoek
Postbus 20401
2500 EK 's-Gravenhage
tel.: 070 - 3793653/3793654

februari 1992

INHOUD

	Blz.
1. Inleiding	1
2. Algemene aspecten	2
2.1. Het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o.	2
2.2. Vier verschillende functies	2
2.3. De noodzaak van deze vier functies	3
3. Analyse van en voorstellen met betrekking tot ieder van de vier functies	4
3.1. Interactie tussen de onderzoekers	4
3.2. Relevant, kwalitatief en gecoördineerd onderzoek	4
3.2.1. Een onderzoekprogramma	4
3.2.2. Stimulering van het onderzoekprogramma	5
3.2.3. Samenvatting met betrekking tot de tweede functie	6
3.3. Beleidsadvisering	7
3.4. De toegang tot documentatie	7

Bijlagen:

I Brief Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o.

II Brief Secretaris-Generaal aan de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek.

III Terreinverkenning Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o.

IV Projectenoverzicht 1 Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o.

V Contouren van een onderzoekplan.

1. INLEIDING

Het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o. heeft het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij tot medefinanciering verzocht in een brief van 5 juli 1991 (bijlage I). De Secretaris-Generaal van het Ministerie van LNV vraagt in een brief van 12 september 1991 (bijlage II) aan de voorzitter van de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek naar aanleiding van dit verzoek tot medefinanciering van het "Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o." om een advies.

Gevraagd wordt een advies op basis van een nadere analyse van de potentiële taken en een voorstel met betrekking tot wenselijke taken, vormgeving en financiering van een Mens-Dier Instituut. Om tot een advies te komen worden in dit rapport eerst de mogelijke functies die door het centrum voor mens-dier onderzoek worden voorgesteld, beschreven en vervolgens wordt per onderscheiden functie een organisatorische voorziening voorgesteld.

2. ALGEMENE ASPECTEN

2.1. Het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o.

Het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o. komt voort uit de interuniversitaire werkgroep "People Animals Nature" en de "Fauna Inlichtingen Centrale". Om het gebied waar dit instituut werkzaam wil zijn nader in kaart te brengen heeft het Instituut een terreinverkenning uitgevoerd. Bij het schrijven van dit advies heeft de NRLO zich gebaseerd op deze terreinverkenning (bijlage III) en een daarop gebaseerd projectenoverzicht 1 van juni 1991 (bijlage IV). Daarnaast is bij dit advies gebruik gemaakt van adviezen van de betrokken departementen en diverse onderzoekers.

2.2. Vier verschillende functies

Het voorstel zoals het gedaan is door het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o. in een terreinverkenning betreft het oprichten van een onderzoekinstituut Relatie Mens-Dier met als doel (terreinverkenning pag. 4):

> "Het vanuit een kritisch-wetenschappelijke invalshoek signaleren, bestuderen en becommentariëren van ontwikkelingen in de relatie tussen mens en dier en -mede op grond daarvan- de kennisoverdracht met betrekking tot en meningsvorming over de relatie mens-dier in het algemeen en ten behoeve van beleidsontwikkeling en beleid in het bijzonder, te bevorderen."

Uit de voorgestelde werkwijze van het Instituut laten zich vier verschillende functies voor een dergelijk instituut onderscheiden (terreinverkenning pag. 5-6):

1. het organiseren van een netwerk van onderzoekers op het gebied van diertechnische en dier-ethische vraagstukken;
2. het met elkaar verbinden van afzonderlijke onderzoekthema's en het stimuleren en coördineren van het onderzoek;
3. het leveren van een bijdrage aan de beleidsvorming en aan aspecten van uitvoerbaarheid;
4. het inrichten van een specialistisch, op onderzoek én op beleid ingericht, documentatiecentrum.

2.3. De noodzaak van deze vier functies

De NRLO ondersteunt de analyse van het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o. dat het wenselijk is dat deze verschillende functies worden vervuld. De NRLO baseert zich daarbij onder andere op de volgende overwegingen.

1. Deze functies dragen bij aan de concretisering van het welzijns- en gezondheidsbeleid voor dieren. Vanuit het beleid is er behoefte aan gecoördineerde interactie met deskundigen op het gebied van de Mens-Dier relatie en aan toegang tot informatie en documentatie. Dit komt onder andere voort uit een toename van de aandacht voor de relatie die mensen met dieren hebben. Deze relatie is de laatste tientallen jaren veranderd. Ook in het beleid is de positie van het dier veranderd. De overheid heeft een keuze gemaakt voor de 'intrinsieke waarde' van dieren en aandacht voor niet alleen de gezondheid, maar ook het welzijn van dieren is in het beleid terechtgekomen.
2. Aan het vervullen van deze functies is een grote behoefte door de toenemende wetenschappelijke ontwikkeling waarin dieren een belangrijke rol spelen. Het gebruik en de regulering van dierproeven in het wetenschappelijk onderwijs en in het onderzoek zijn bron van maatschappelijke zorg. Daarnaast maken de ontwikkelingen in de moderne biotechnologie het mogelijk om dieren steeds verder naar onze wensen om te vormen en voor nieuwe doeleinden te gebruiken. Deze mogelijkheid roept zowel voor de betrokkenen (wetenschappers, producenten en consumenten) als voor de overheid diverse vragen op.
3. Om deze functies te vervullen is er interdisciplinair onderzoek nodig, dat onder andere vanuit juridisch, ethisch en filosofisch gezichtspunt vertrekt. Bij een versterking van dit onderzoek, zal het een eigen dynamiek kunnen ontwikkelen die zowel de meningsvorming in de samenleving als het beleid kritisch kan stimuleren.

Terecht wijst het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o. naar de noodzaak van een multidisciplinaire benadering van de relatie tussen mensen en dieren.

De NRLO acht het gewenst de verschillende functies die het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o. wil gaan vervullen helder te onderscheiden en te bezien hoe voor iedere funktie een adequate organisatorische voorziening kan worden getroffen.

3. ANALYSE VAN EN VOORSTELLEN MET BETREKKING TOT IEDER VAN DE VIER FUNCTIES

3.1. Interactie tussen de onderzoekers

Voor de eerste functie - het organiseren van een netwerk van onderzoekers - lijkt de vorming van een wetenschappelijke vereniging waar alle betrokken onderzoekers lid van kunnen worden de beste vorm (vgl. Vereniging van Ethici in Nederland of de Vereniging van Gezondheidsjuristen). Deze "Vereniging Mens-Dier Onderzoek" zal dan door middel van verschillende activiteiten (studiedagen, conferenties, uitbrengen van een tijdschrift etc.) de interactie tussen de verschillende betrokkenen moeten bevorderen.
De oprichting van een dergelijke vereniging moet primair door de betrokken onderzoekers tot stand komen. Het initiatief om tot een Instituut Mens-Dier onderzoek te komen vormt daarvoor een goed startpunt, mits daarvoor de vorm van een open en veelzijdige vereniging wordt gekozen.
Ten behoeve van het onderzoek en het beleid inzake de Mens-Dier verhouding is het wenselijk dat zo veel mogelijk segmenten van het Mens-Dier onderzoek betrokken zijn. In de opzet van het Instituut Mens-Dier i.o. participeren een aantal onderzoeksgroepen niet. Een verbreding van de opzet is daarom gewenst.
Als de verschillende onderzoekers in een gemeenschappelijk onderzoeksprogramma gaan samenwerken (zie volgende paragraaf), zal dit de interactie tussen de onderzoekers vergroten. Tevens kan dit een extra impuls voor de oprichting van een dergelijke vereniging zijn.

3.2. Relevant, kwalitatief en gecoördineerd onderzoek

3.2.1. Een onderzoekprogramma

Voor de tweede functie - het met elkaar verbinden van tot dusver afzonderlijke onderzoekingen en het stimuleren en coördineren van het onderzoek - lijkt de vorming van een onderzoekprogramma gewenst. In een dergelijk onderzoekprogramma kan het onderzoek dat aan de diverse instellingen gebeurt op het gebied van de Mens-Dier relatie gekoppeld worden. Een kader voor een onderzoekprogramma kan worden ontworpen op basis van:

a. de nota terreinverkenning met het bijbehorende projectenoverzicht van het Instituut Mens-Dier i.o.; èn
b. de NOTA-programmeringsstudie "Ethische en rechtsfilosofische aspecten van genetische modificatie bij dieren" met de daarbij behorende onder-

zoekagenda "Ethiek en dierlijke biotechnologie"*).
Als het onderzoek van de verschillende instellingen in één onderzoekprogramma gebundeld wordt en de onderzoekers met elkaar in interactie treden, onstaat als het ware een onderzoeksinstituut zonder muren.

In bijlage V worden de hoofdlijnen van het onderzoekprogramma weergegeven. Om het onderzoekprogramma ("kaderplan") nader uit te werken zal een programmacommissie moeten worden ingesteld. Deze commissie kan door de NRLO in samenspraak met de financiers en de betrokken onderzoekers worden ingesteld. Het is daarbij echter van belang dat de potentiële financiers eerst een indicatie over de omvang en de duur van de stimuleringsgelden hebben aangegeven.

3.2.2. Stimulering van het onderzoekprogramma

Om een dergelijk onderzoekprogramma kans van slagen te geven zou gedurende een aantal jaar (4 à 6) dit onderzoek apart gestimuleerd moeten worden. Door extra financiële mogelijkheden te scheppen kan het onderzoek gericht gestuurd worden.
Hierdoor wordt het voor de thans verspreide onderzoekers aantrekkelijk om in een samenhangend programma deel te nemen en kunnen er mogelijke voorzieningen voor programma-coördinatie worden gefinancierd. Tevens wordt door een financiële stimulans vanuit de overheid een betere aansluiting tussen het beleid en het onderzoek mogelijk.
Hiervoor zouden de verschillende betrokken ministeries (LNV, WVC en O&W) stimuleringsgelden kunnen vrijmaken. Andere financiers van buiten zouden daarbij betrokken kunnen worden.
Een bedrag in de orde van grootte van f0,5 milj/jaar lijkt een adequate omvang.
Na de gereedmaking van het onderzoekprogramma in hoofdlijnen (kaderplan) en accordering daarvan door de financiers, kunnen de stimuleringsgelden worden toegekend door een stuurgroep bestaande uit de financiers en enkele breed georiënteerde onderzoekers. Het is wenselijk aan de stuurgroep een programma-coördinator te verbinden. De stuurgroep beslist over toekenning van middelen op basis van voorstellen van de programma-coördinator. De program-

---

*) Deze studie door Dr. J. Vorstenbosch en Ir. L. van Voorthuisen van het Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht verschijnt in de loop van het voorjaar van 1992.

ma-coördinator draagt er zorg voor dat de voorgestelde projecten met name worden gewogen ten aanzien van:

a. de mate waarin het project past binnen de hoofdlijnen van het kaderplan en of het project aan een versterking van het kaderplan bijdraagt;
b. de maatschappelijke en de beleidsmatige relevantie en de wetenschappelijke kwaliteit van het project;
c. de dwarsverbanden die door het project tot stand gebracht worden en de vergroting van de interactie die het tot stand brengt.

Bij deze weging zouden vooraanstaande onderzoekers als referent kunnen optreden. Om voor financiering in aanmerking te komen, dienen meerdere instellingen in de projecten te participeren.
De NRLO is van mening dat de financiering van het onderzoek uit de stimuleringsgelden in principe op een 50/50 basis dient te geschieden om zo de inbedding ter plaatse te verzekeren. Aparte aandacht zal moeten uitgaan naar de financiering van het onderzoek op langere termijn. Extra financiële impulsen zijn immers van tijdelijke aard.

Onderzoekers dienen op de bestaande onderzoekinstellingen te worden (blijven) aangesteld. Het onderzoekprogramma beoogt een versterking van de samenhang en bundeling van het onderzoek te zijn in plaats van een (verdere) fragmentatie.
Ook de programma-coördinator - naar schatting een 1/2 fte taak - dient bij voorkeur op een bestaande onderzoeksinstelling te worden gezocht en daar gehuisvest te blijven.

3.2.3. Samenvatting met betrekking tot de tweede functie

Samenvattend stelt de NRLO met betrekking tot de totstandkoming en uitwerking van een samenhangend onderzoekprogramma voor:

a. De Ministeries LNV, WVC en O&W beslissen over de wenselijkheid tot het vrijmaken van een budget van *f* 500.000,-- per jaar om het onderzoek gedurende 6 jaar te stimuleren.
b. Een door de NRLO in te stellen programcommisie stelt op verzoek van de genoemde financiers en in samenspraak met onderzoekers, beleid en maatschappelijke groeperingen binnen 3 maanden een samenhangend onderzoekprogramma op.
c. De financiers beslissen over het programma als kader voor de verdere stimulering en stellen een stuurgroep in. De stuurgroep benoemt een programma-coördinator.

d. Het programma wordt uitgevoerd onder leiding van de programma-coördinator; budget-toekenning uit de stimuleringsgelden zal op basis van voorstellen van de programma-coördinator door de stuurgroep gebeuren. De programma-coördinator zorgt voor organisatie van workshops, voortgangsbesprekingen en dergelijke en voor een intensieve interactie tussen onderzoekers en gebruikers die betrokken zijn bij het onderzoekprogramma.

3.3. Beleidsadvisering

Voor de derde functie - het leveren van een bijdrage aan de beleidsvorming - is de interactie tussen de verschillende onderzoekers en het beleid van belang. In aansluiting op het uit te voeren onderzoekprogramma is in de vorige paragraaf reeds het één en ander hierover gememoreerd. Daarnaast zijn er ten behoeve van het beleid op verschillende beleidsgebieden adviesraden en fora (voorzien) bijvoorbeeld de Raad voor Dieraangelegenheden en het forum dat door de KNAW en NOTA zal worden georganiseerd ten behoeve van de ethische aspecten van wetenschappelijk onderzoek in het algemeen. Deze adviesraden zijn doorgaans breder van opzet dan alleen vanuit wetenschappelijk onderzoek.

Om de inbreng van wetenschappers binnen het beleid een institutionele plaats te geven zou de Vereniging van Mens-Dier onderzoekers respectievelijk de eerder genoemde programma-coördinator bijvoorbeeld een kwaliteitszetel in de Raad voor Dieraangelegenheden kunnen krijgen. Dit zou ook bij andere adviesorganen (bijv. inzake proefdieren beleid) het geval kunnen zijn.

3.4. De toegang tot documentatie

Ten aanzien van de vierde functie - het inrichten van een specialistisch documentatiecentrum - is het de vraag of niet reeds op verschillende plaatsen specialistische documentatie verzameld is. Verschillende universiteits- en faculteitsbibliotheken hebben de nodige informatie verzameld. Deze documentatie is ter plaatse functioneel en het verdient geen aanbeveling om deze op één plaats te concentreren.
De NRLO ziet onvoldoende noodzaak om naast deze bestaande plaatsen waar specialistische informatie is een extra documentatiecentrum te stichten.

Wel lijkt er behoefte te bestaan aan een informatiecentrum waar een toegang tot en een overzicht van de verschillende plaatsen is.
Een dergelijk informatiecentrum zou als een soort wetenschapswinkel de bestaande literatuur toegankelijk kunnen maken. Voor het opzetten van een informatiecentrum is startsubsidie waarschijnlijk nuttig. Op den duur dient een dergelijk informatiecentrum financieel op eigen benen te staan.
Een dergelijk informatiecentrum dient aan te sluiten bij reeds bestaande expertise. Hierbij gaan onze eerste gedachten uit naar de Rijksuniversiteit Utrecht, de Rijksuniversiteit Leiden en de Landbouwuniversiteit Wageningen.
De NRLO is van mening dat verdere studie naar de behoefte en de haalbaarheid van een informatiecentrum dat financieel op eigen benen kan staan gewenst is, alvorens een beslissing tot oprichting dan wel medefinanciering daarvan te nemen.

Instituut Mens - Dier Onderzoek i.o.

Institute for the Study of the Human - Animal Relationship

Steniaweg 8
3702 AG Zeist
The Netherlands
Telefoon: 03404 - 17244

Directie Wetenschap & Technologie
DWT
ontv. | beantw. | AF paraaf
rappel | bijlagen
class. no.

Aan de Secretaris-Generaal van
het Ministerie van Landbouw,
Natuurbeheer en Visserij
De heer mr T.H.J. Joustra
Postbus 20401
2500 EK 's-Gravenhage

Minister | Staatssecr.

onderwerp	kenmerk	bijlagen	datum
financiering IMD	k/VB10/91.02	2	5 juli 1991

Rode streep
Nr. 912371
Dat. 8 JULI 1991

Afschr. ter beh. D-G Fa/DWT 15/7

Voorts afschr. aan

Geachte heer Joustra,

In aansluiting op de laatste gedachtenwisseling die ik op 4 juni jl. met u had en in vervolg op mijn gesprek met de direkteur Wetenschap en Technologie nadien, bericht ik u het volgende.

Wij hebben ons, mede naar aanleiding van het gestelde in uw brief van 25 januari jl., nader beraden op de plaats en functie van het Instituut Mens Dier Onderzoek in het maatschappelijk en wetenschappelijk krachtenveld. Daartoe hebben wij onder meer de nota "Terreinverkenning" voorgelegd aan een aantal deskundigen van uiteenlopende discipline (bijlage 1). De overwegend positieve reakties die wij van hen mochten ontvangen, hebben ons ertoe gebracht een nadere accentuering in doel en werkwijze aan te brengen, die wij hierbij gaarne puntsgewijs aan u voorleggen.

1. Ons belangrijkste doel is gelegen in het beschikbaar maken en toepassen van bestaande en nieuwe wetenschappelijke kennis die van belang is voor een uitgebalanceerde menings- en besluitvorming over problemen in de mens-dier relatie. In dit verband spelen onderzoekscoördinatie en voorlichting, beide op interdisciplinaire leest geschoeid, een belangrijke rol. Tevens zal gestalte worden gegeven aan kwaliteitsbewaking van het interdisciplinaire onderzoek op het terrein van de relatie tussen mens en dier.
Het "vanuit een kritisch-wetenschappelijke invalshoek signaleren, bestuderen en becommentariëren van ontwikkelingen" moet dan ook in dit licht worden gezien. Het betekent expliciet dat vanuit een signalerende ("antenne")functie veelzijdige informatie aangedragen zal worden, waarop de samenleving haar keuzes kan baseren en waarmee het beleid rekening kan houden. In die zin vervult het door ons beoogde "instituut" veeleer een dienstverlenende (i.c. coördinerende) dan een opiniërende rol t.o.v. het beleid. Teneinde deze doelstelling nadrukkelijker te presenteren zullen wij, vanaf het moment dat de organisatie operationeel is, de voorlopige, in het briefhoofd vermelde naam vervangen door "Centrum voor Informatie en Onderzoek Relatie Mens-Dier".

2. Wat betreft de werkwijze van het expertisecentrum zal het accent liggen op de organisatie en instandhouding van een uitgebreid wetenschappelijk netwerk; de consultatie van de in bijlage 1 genoemde wetenschappers vormt daarvan een begin. Los daarvan willen wij nog eens het enorme belang van een goed gedocumenteerd informatiecentrum onder uw aandacht brengen; een segment dat overigens niet geheel op zichzelf behoeft te staan maar een zekere mate van integratie kent met bestaande documentatiecentra.

Wij overwegen derhalve het IMD qua taak en functie op te splitsen in een documentatie- en een onderzoekscoördinatiecentrum, waarvan laatstgenoemd segment zich beperkt tot het mobiliseren van instituten en vakgroepen, tenein de interdisciplinair onderzoek ook daadwerkelijk van de grond te krijgen. In die hoedanigheid is het voorstelbaar dat het centrum wat betreft informatie en documentatie nauwe banden onderhoudt met bestaande advies- en overlegorganen en m.b.t. onderzoekscoördinatie een vaste relatie aangaat met leerstoelen op het gebied van de relatie mens-dier (Dierproefvraagstukken in Leiden, Relatie Mens-Dier in Utrecht, geplande leerstoel Dierenrecht e.a.).

Wij menen dat deze verbeterde interpretatie van doel en werkwijze nauw aansluit op de gedachten, zoals door u mondeling en schriftelijk aan ons ontvouwd. Wij vertrouwen erop dat u bereid bent een gedeelte van de structurele kosten voor het opbouwen van dit centrum voor uw rekening te nemen. Wij stellen ons voor dat het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij gedurende een periode van 2 à 3 jaar deelneemt in de financiering van het centrum, gedurende welke tijd wij in de gelegenheid gesteld worden naar een zekere mate van financiële onafhankelijkheid toe te groeien.

Dat de uitwerking van ons initiatief om ruggespraak met o.a. de departementen van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, en Onderwijs en Wetenschappen vraagt, behoeft geen nader betoog. Eerstgenoemd departement heeft, evenals uw ministerie, het instituut-in-oprichting van een startsubsidie voorzien. Wij zouden gaarne van u vernemen hoe uw standpunt luidt t.a.v. de eventuele instelling van een interdepartementale begeleidingsgroep ter zake.

Naar ons gevoel liggen onze plannen en de wensen van onderzoekadviserende organen en de overheid t.a.v. informatie, kennisoverdracht en (vernieuwend) onderzoek dicht bij elkaar. Dit is ook het geval op projektniveau; ter illustratie verwijzen wij naar bijgaand projektenoverzicht 1 (bijlage 2). Het moet o.i. daarom mogelijk zijn om op korte termijn tot een vergelijk te komen, dat uitzicht biedt op een voorspoedige vormgeving van het beoogde centrum.
Het is voor ons met het oog op de voortgang van het oprichtingsproces van het grootste belang om vóór 1 augustus a.s. van u te vernemen of u bereid bent aan de opbouw en vormgeving van genoemd centrum bij te dragen.

In afwachting van uw antwoord verblijf ik inmiddels,
met de meeste hoogachting,
INSTITUUT MENS-DIER ONDERZOEK i.o.

Dr.Ir. D. de Zeeuw
voorzitter

i.a.a. Prof.Dr. K. Verhoeff (DWT)

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

Directie Wetenschap en Technologie

Bijlage II

AAN
de Voorzitter van de Nationale
Raad voor Landbouwkundig
Onderzoek,
Postbus 20401,
2500 EK 's-GRAVENHAGE.

landbouw, natuurbeheer en visserij

uw brief van	uw kenmerk	ons kenmerk	datum
		DWT. 912007	12 september 1991
onderwerp		doorkiesnummer	bijlagen
Instituut Mens-Dier i.o.		3792110	

Door een aantal personen is het initiatief genomen tot oprichting van een Instituut respectievelijk Centrum voor Mens-Dier Onderzoek. Het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij is om mede-financiering verzocht. Alvorens over een en ander te beslissen acht ik een nadere analyse van potentiële en wenselijke taken, vorm-geving en financiering van een Centrum voor Informatie en Onderzoek Relatie Mens-Dier wenselijk. Bij deze verzoek ik de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek voor deze analyse zorg te dragen en mij binnen drie maanden van advies ter zake te dienen.

DE SECRETARIS-GENERAAL VAN HET MINISTERIE
VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ,

Ministerie van Landbouw,
Natuurbeheer en Visserij
Bezuidenhoutseweg 73
Postadres:
Postbus 20401
2500 EK 's-Gravenhage
Telefoon: 070 - 3 79 39 11
Fax: 070 - 3815153
Telegramadres: Landvis
Telex: 32040 Lavinl

Bijlage III

INSTITUUT MENS-DIER ONDERZOEK

Een terreinverkenning

Steniaweg 8 3702 AG Zeist

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	1
Probleemverkenning	2
Doelstelling	4
Werkwijze	5
Meerwaarde	7
Financiën	8
Beschrijving van het werkterrein	9
-Het domesticatieproces	9
-Menselijk diergebruik	10
-Eigenwaarde van dieren	11
-Juridische vormgeving	13
-Technologische, wetenschappelijke en economische ontwikkelingen	14
-Relatie natuurbescherming-dier bescherming	14
Slotopmerking	16

Instituut Mens - Dier Onderzoek i.o.

Institute for the Study of the Human - Animal Relationship

Bijlage bij "Terreinverkenning"

De nota "Terreinverkenning" is in maart 1991 voorgelegd aan onderstaande deskundigen op het gebied van de relatie mens-dier. Zij hebben zich positief over het hierin beschreven initiatief uitgelaten. Van hun commentaar op de thematische uitwerking is dankbaar gebruik gemaakt.

. Prof.Dr. H.J. Achterhuis
. Prof.Dr. J. Goudsblom
. Prof.Dr. A. Nentjes
. Prof.Dr. L.F.M. van Zutphen
. Prof.Dr. P.R. Wiepkema
. Prof.Dr. J.A.R.A.M. van Hooff
. Prof.Dr. Tj. de Cock Buning
. Prof.Dr. G.A. van der Wal
. Prof.Dr. L. Vlijm
. Prof.Dr. J.B. Opschoor

IMD/juni 1991

VOORWOORD

Deze nota is een globale uiteenzetting van de optiek van waaruit en de wijze waarop het op te richten Instituut Mens-Dier Onderzoek de komende jaren de relatie tussen mens en dier wil benaderen. Dit instituut is het resultaat van een fusie tussen de werkgroep "People Animals Nature" (PAN) en de Fauna Inlichtingen Centrale (FIC).

De activiteiten van PAN waren vooral theorie- en die van Fic vooral praktijkgericht. Beide activiteitsvelden waren zodanig complementair dat fusie een logische stap was in het evolutionaire proces naar meer maatschappelijk, geïntegreerd, vernieuwend dieronderzoek.

We hebben onze hoop erop gevestigd dat allen die bij het gebruik van dieren betrokken zijn -bedrijfsleven, natuurbeschermings- en dierenbeschermingsorganisaties, particulieren en overheid, alsook gelijkgerichte onderzoeksinstanties- ons hun vertrouwen zullen schenken. Deze nota is een aanzet om dit vertrouwen te winnen. Hij is bedoeld als een grove schets van het kader waarbinnen onderzoek en andere activiteiten, waaronder contractresearch, plaats dienen te vinden. Op een aantal punten is het geschetste werkterrein nader uitgewerkt in concrete projectvoorstellen, waarnaar ter plekke wordt verwezen. Deze projectvoorstellen zijn samengevat in een projectoverzicht, dat op deze terreinverkenning aansluit. Deze nota heeft niet de pretentie uitputtend te zijn. Reakties zijn dus uitermate welkom.

Dr. Ir. D. de Zeeuw
voorzitter

PROBLEEMVERKENNING

De menselijke beïnvloeding van dieren en hun leefomgeving heeft in de loop van de geschiedenis een ongekende vlucht genomen. Zowel dieren in de vrije natuur, als gedomesticeerde dieren hebben daarvan de -veelal voor hen schadelijke- gevolgen ondervonden. Dat geldt in hoge mate voor proefdieren en genetisch gemodificeerde dieren.

Dieren zijn steeds meer instrument geworden van een vermeende of daadwerkelijke vergroting van het menselijk welzijn. Het maximaliseren van welzijn en geluk van de één lijkt daarmee alleen tot stand te kunnen komen door een toename van het lijden bij de ander. Wanneer het mensen betreft, wordt een dergelijk proces als moreel verwerpelijk beschouwd. Wanneer andere soorten dan de mens in het geding zijn, behoort de vraag naar rechtvaardiging en toelaatbaarheid óók gesteld te worden, zonder overigens direct de functie van dieren in onze samenleving te betwisten.

Met name de afgelopen twintig jaar zijn mensen uitdrukkelijker vraagtekens gaan zetten bij het gebruik van dieren voor de meest uiteenlopende doeleinden. Men is zich steeds meer gaan afvragen of daaraan geen grenzen gesteld moeten worden en hoe en op grond waarvan die grenzen bepaald kunnen worden. In meer algemene zin kan de vraag worden gesteld hoe een zich beschaafd noemende samenleving met met zijn naasten behoort om te gaan. Onder welke omstandigheden kunnen dieren nog als volwaardige schepsels leven, zowel in de vrije natuur, als in de directe omgeving van de mens? Wat betekent dit voor de relatie tussen mens en dier en welke consequenties heeft dat voor het menselijk bestaan?

Deze vragen staan bepaald niet op zichzelf. Zij maken deel uit van een veel ruimere context, namelijk die van een duurzame ontwikkeling van de menselijke samenleving ten opzichte van zijn naaste omgeving. Betekent het ijveren voor "duurzame ontwikkeling" niet ook dat plant en dier als "vruchtgebruikers"

van die ontwikkeling kunnen worden aangemerkt? Geldt dat in gelijke mate voor soorten die wel en geen materiële betekenis voor de mens hebben?

Het Instituut Mens-Dier Onderzoek wordt opgericht om te stimuleren dat dergelijke vragen op systematische wijze worden gesteld, bediscussieerd en onderzocht. Op die manier wil het instituut de aandacht vestigen op de vaak problematische relaties tussen mens en dier en bijdragen aan het maken van meer bewuste keuzes, als onderdeel van een gemeenschappelijk streven naar leefbaarheid voor mens, dier en natuur.

Vele maatschappelijke geledingen, alsook de overheid en het bedrijfsleven zijn zich in de afgelopen jaren bewust geworden van een verantwoordelijkheid ten opzichte van dieren. In de sfeer van voorlichting en wetgeving zijn initiatieven in gang gezet die de positie van het dier als soort en als individu, in het maatschappelijke krachtenveld moeten versterken. De realiteit gebiedt echter te zeggen dat wezenlijke doorbraken tot dusverre zijn uitgebleven. Economische, commerciële, wetenschappelijke en morele standpunten blijken keer op keer met elkaar te botsen. In slepende discussies worden herhaaldelijk dezelfde, aan erosie onderhevige argumenten aangevoerd. Veranderingen ten gunste van het dier zijn mede daardoor menigmaal blijven steken in maatregelen van kosmetische aard. Teneinde richting te geven aan ontwikkelingen die leiden tot substantiële oplossingen zal het Instituut Mens-Dier Onderzoek zich nadrukkelijk in dit veld van conflicterende belangen gaan bewegen.

DOELSTELLING

Het Instituut Mens-Dier Onderzoek heeft zich tot doel gesteld:

"Het vanuit een kritisch-wetenschappelijke invalshoek signaleren, bestuderen en becommentariëren van ontwikkelingen in de relatie tussen mens en dier en -mede op grond daarvan- de kennisoverdracht met betrekking tot en meningsvorming over de relatie mens-dier-natuur in het algemeen en ten behoeve van beleidsontwikkeling beleid in het bijzonder, te bevorderen. Zij staat open voor door derden aangedragen informatie en onderzoeksvragen".

WERKWIJZE

Het instituut zal haar activiteiten in belangrijke mate organiseren via de opbouw van een netwerk. Dat houdt in dat zij wil participeren in lopende nationale en internationale programma's en projecten, alsmede onderzoek in het kader van haar doelstelling binnen elders bestaande structuren wil initiëren. Bij dit laatste kan worden gedacht aan zowel onderzoeksadviserende als -beherende organen. Een belangrijke taak zal zijn het met elkaar verbinden van tot dusver afzonderlijk uitgevoerde onderzoeksthema's.

Aldus wil het instituut onder meer de resultaten van lopend praktijk- en theoriegericht onderzoek vertalen naar het terrein van de mens-dier relatie. De meerwaarde daarvan uit zich in de integratie van kennis uit verschillende vakdisciplines ten behoeve van de toepassing binnen één duidelijk omschreven probleemveld. Theorievormend onderzoek zal bij voorkeur worden gevoed vanuit vragen die in het beleid of in maatschappelijke geledingen worden gesteld. Zuiver wetenschappelijk, fundamenteel, grensverleggend onderzoek binnen de afzonderlijke vakdisciplines zal aan universiteiten en daartoe geëigende instituten worden overgelaten. De netwerkfunctie van het Instituut Mens-Dier Onderzoek zal nader gestalte krijgen door het opbouwen en instandhouden van een openbaar documentatiecentrum en het uitgeven van een daaraan verbonden periodiek. Dit centrum zal bestaan uit een beperkte handbibliotheek en een uitgebreide databank, die aangesloten zal zijn op het bestaande research-net.

Onderzoek dat onder auspiciën van het instituut zelf wordt gedaan, richt zich in grote lijnen op de feitelijke beschrijving van de relatie mens-dier en de verklaring van deze relatie. Hiervoor is kennis van verschillende disciplines over het leven van dieren en de sociaal-historisch gegroeide relatie tussen mens en dier in Nederland en daarbuiten onontbeerlijk. Daarnaast zal het instituut zich bezighouden met normatieve vraagstukken, zoals politiek-ethische afwegingen en juridische wet- en

regelgeving. Het instituut zal normatieve vraagstukken open benaderen. Dat zal o.a. tot uitdrukking komen in de samenstelling van de aan het instituut te verbinden ad hoc adviescommissies.

Een gesegmenteerde benadering van de tot dusver onderbelichte thematiek wordt in geen geval wenselijk geacht. Gezien het brede terrein van vakdisciplines die betrekking hebben op het veld waarop het instituut zich gaat bewegen, zal het werk binnen het instituut sterk multi- en interdisciplinair gericht zijn. In deze benadering staat een continue en gestructureerde uitwisseling van kennis en inzichten binnen de (klassieke) diertechnische wetenschappen enerzijds en tussen de dier- en menswetenschappen anderzijds voorop.

In de doelstelling van het Instituut Mens-Dier Onderzoek ligt besloten dat het onafhankelijk, maar niet vrijblijvend te werk wil gaan. Een grote gerichtheid op zaken die betrekking hebben op de mens-dier relatie en die in de samenleving als een probleem worden ervaren en onderkend, staat daarom centraal. Resultaten van door het instituut verricht of ondersteund onderzoek zullen dan ook ten dienste moeten kunnen staan van publieke meningsvorming en/of politiek bestuurlijke besluitvorming. Groot belang wordt gehecht aan het leveren van een bijdrage aan de beleidsvorming en aan aspecten van uitvoerbaarheid. Het spreekt haast vanzelf dat onderzoekswerk daarom moet uitmonden in een uitvoerbaar beleidsadvies. Onderzoek dat zich daar minder voor leent zal op andere wijzen worden gepresenteerd, bijvoorbeeld in thematische bijeenkomsten.

Het organiseren en "voeden" van een netwerk van onderzoekers en onderzoeksthema's vanuit een interdisciplinaire benadering van diertechnische en -ethische vraagstukken, zal de kwaliteit en bruikbaarheid van onderzoek voor producenten, consumenten en beschermers van dieren sterk kunnen vergroten. Het zal ook de onderlinge opiniëring ten goede kunnen komen. De directe beschikbaarheid van een specialistisch, op onderzoek én beleid ingericht, documentatiecentrum is daarbij van wezenlijk belang.

MEERWAARDE

De meerwaarde van het instituut "Mens - Dier Onderzoek i.o." komt, kort samengevat, op het volgende neer:

- de interdisciplinaire studie van de relatie tussen mens en dier wordt bevorderd;

- deze interdisciplinaire aanpak wordt met name gericht op maatschappelijk zeer relevante thema's, die tot dusver uitsluitend binnen vakdisciplines worden behandeld, zoals:
  * dierproeven;
  * biotechnologie;
  * de wijze van produceren van dierlijk voedsel in relatie tot natuur en milieurandvoorwaarden;
  * de relatie tussen veterinaire en natuurbeschermingswetgeving;
  * natuur-, milieu- en diereducatie

- ontwikkelingen in de relatie tussen mens en dier worden kritisch becommentarieerd, zowel in wetenschappelijk als beleidsmatige zin, met behulp van onder andere een "open" informatie en documentatiecentrum;

- geen groot en zelfstandig onderzoeksinstituut wordt beoogd maar een netwerk van onderzoekers van uiteenlopende disciplines, die elders werkzaam zijn maar die het aantrekkelijk en belangrijk vinden om interdisciplinair samen te werken aan voornoemde thema's.

FINANCIEN

Het door het centrum te entameren onderzoek wordt projectgewijs gefinancierd. Voor de centrale taken van documentatie, informatie-overdracht, administratie, programmering en acquisitie is een klein bureau nodig, bestaande uit een directeur (wetenschappelijke taken en acquisitie), een burohoofd (administratie, documentatie, beleidsinformatie) en administratieve ondersteuning.

Aannemende dat pro deo onderdak verleend wordt door een universiteit of een ander kenniscentrum, is voor deze centrale functies een bedrag nodig van *f* 500.000,- op jaarbasis:

Personele kosten	*f* 200.000,-
Administratieve ondersteuning	*f* 50.000,-
Project-acquisitie	*f* 150.000,-
Advisering en bestuurskosten	*f* 100.000,-
	---
	f 500.000,-

BESCHRIJVING VAN HET WERKTERREIN

Het terrein van alle relevante aspecten van de menselijke omgang met het dier en de gevolgen daarvan voor mens en dier is nog grotendeels onontgonnen. Het ontwerpen van een gedetailleerd activiteitenprogramma moet daarom vooral in de praktijk vorm krijgen. Derhalve is in dit stadium gekozen voor het benoemen van verschillende aandachtsgebieden. De beschrijving van die aandachtsgebieden is globaal van aard. In eerste aanleg zijn zij gerubriceerd onder de volgende twee categorieën:

A. Onderzoek naar de problematische relatie tussen mens en dier;

B. Onderzoek naar de bestaande en gewenste maatschappelijke vormgeving van die relatie.

A. ONDERZOEK NAAR DE PROBLEMATISCHE RELATIE TUSSEN MENS EN DIER

1. Het domesticatieproces

Het proces van domesticatie van het dier wordt enerzijds begrensd door het bestaan van dieren die onafhankelijk van de mens in de vrije natuur (kunnen) leven en anderzijds door het bestaan van dieren die als "artefact" worden geproduceerd, gepatenteerd en verhandeld.

Studies van het verloop van het proces van domesticatie kan de wortels blootleggen van onze omgang met dieren en de manier waarop die zich in de loop van vele eeuwen heeft ontwikkeld. Is er sprake van een verandering in de relatie tussen mens en dier in dit historisch proces? Hebben religie, wetenschap, politiek, economie en ecologie voor belangrijke veranderingen gezorgd en waar bestonden die uit?

De analyse van het domesticatieproces kan inzichten opleveren waarmee de huidige omgang van mensen met dieren kan worden verklaard. Een dergelijke analyse kan ook meer duidelijkheid geven over de cultuur-specifieke perceptie van dieren, en aangrijpingspunten opleveren voor het in gang zetten van een proces van verandering van die perceptie, en van de leefomstandigheden van het dier.

Percepties van dieren (dierbeelden) bepalen in belangrijke mate de benadering van dieren. Analoog aan de studie naar mensbeelden en maatschappijmodellen kan een studie naar bestaande dierbeelden in de wetenschap en de samenleving van groot belang zijn bij het verklaren van de omgang van mensen met dieren. Studies naar dierbeelden in onze en andere samenlevingen en hun veranderingen in de loop der tijd kunnen een ander licht werpen op de heden ten dage gehanteerde dierbeelden en zo ook bijdragen aan verandering daarvan.

Bestudering van het domesticatieproces in al zijn facetten levert aldus gegevens op die van groot belang zijn voor ander (deel)onderzoek bijvoorbeeld m.b.t. het menselijk gebruik van dieren.

2. Menselijk diergebruik

Op welke wijze en in welke mate werd en wordt het leven van het dier door menselijk gebruik beïnvloed? Wat betekent dat voor de bestaanskwaliteit van zowel het "wilde" als van het gedomesticeerde dier? Hierbij valt te denken aan studies van gebruiksvormen als plezierjacht en sportvisserij; naar de rol van het dier in de wetenschappelijke en industriële ontwikkeling van menselijke samenlevingen; naar de plaats van dieren als proefobject, huisgenoot, producent van voedsel en kleding, voor sport, recreatie en therapie en als verzamelobject.

Een categorie die ook aandacht behoeft is die van de dieren die als "overtollig" worden beschouwd. Het gaat hierbij voornamelijk om dieren die niet (meer) aan hun gebruiksdoel beantwoorden, in

te grote aantallen aanwezig zijn, of waarvan de produkten op vaste tijden niet verhandelbaar zijn. Dit "surplus" komt in alle gebruikssectoren van dieren voor, maar is in geen enkele statistiek terug te vinden. Onderzoek moet zicht geven op de aard en de omvang van dit surplus en antwoord geven op de vraag hoe deze groepen behandeld moeten worden, teneinde dergelijke overschotten te voorkomen, dan wel te verminderen.

(Zie ook onderzoeksvoorstel 'Staalkaart Mens-Dier Relaties').

3. Eigenwaarde van dieren: gedrag en bewustzijn van dieren

Nauw verbonden met de menselijke perceptie van dieren zijn de interpretaties van hun gedrag en het al dan niet toekennen van eigenwaarde aan dieren.

Aan het begrip eigenwaarde kan o.a. inhoud worden gegeven door kennis van soort-specifiek gedrag. Het gaat daarbij om zowel de eigenwaarde van gedomesticeerde dieren, als die van wilde dieren in de natuur. Gedragsstudies van wilde soorten in de natuur leveren niet alleen gegevens op die kunnen bijdragen aan het inhoud geven van het begrip eigenwaarde van in het wild levende dieren, maar ook van door de mens gehouden en gebruikte huisdieren. Weliswaar zijn door domesticatie zekere kenmerken van de wilde vorm verloren gegaan en zijn er nieuwe bijgekomen, maar gedomesticeerde dieren dragen nog altijd veel kenmerken van hun wilde voorouders met zich mee. Soms zijn dat er zoveel dat de dieren zich weer in het wild kunnen handhaven.

Resultaten van dergelijke gedragsstudies kunnen bovendien leiden tot concrete richtlijnen voor de wijze waarop de mens-dier relatie vorm gegeven kan worden, bijvoorbeeld in de sfeer van huisvesting en verzorging van dieren.

Kennis van diergedrag is ook van belang om de mogelijke inbreuk van onder meer biotechnologie op de eigenwaarde van het dier in te schatten. Nagegaan kan worden in hoeverre genetisch gemodificeerde dieren nog in staat zijn tot normaal

soortspecifiek gedrag en in hoeverre eventuele afwijkingen het deze dieren onmogelijk maken nog terug te keren in de vrije natuur. In het geval terugkeer in de vrije natuur mogelijk is, moet worden nagegaan of biotechnologie zodanig heeft ingegrepen dat de gemodificeerde dieren een gevaar opleveren voor het voortbestaan van de wilde vorm.

Voorts is de vraag of dieren bewustzijn hebben van invloed op de discussie over het toekennen van eigenwaarde aan dieren. Studie naar de relatie tussen gedrag en bewustzijn van dieren is dan ook van groot belang. Of een interpretatie van gedrag in termen van bewustzijn gedaan kan worden, is sterk afhankelijk van de invalshoek die men kiest. Verduidelijking en analyse van mogelijke invalshoeken is dus nodig om na te gaan of en in hoeverre het gerechtvaardigd is bewustzijn aan dieren toe te schrijven en wat we ons bij een dierlijk bewustzijn moeten voorstellen.

(Zie ook onderzoeksvoorstel 'Intrinsieke waarde').

B. ONDERZOEK DAT ZICH RICHT OP DE BESTAANDE EN GEWENSTE MAATSCHAPPELIJKE VORMGEVING VAN DE RELATIE TUSSEN MENS EN DIER

1. Juridische vormgeving

De positie van dieren in de wetgeving verschilt naar de categorie waarin ze zijn ingedeeld, bijvoorbeeld landbouwhuisdier, gezelschapsdier, recreatiedier, proefdier, wilde fauna, of schadelijk dier. Op deze categorieën zijn in ons land ca. 50 wettelijke regelingen van toepassing, neergelegd in internationale overeenkomsten en richtlijnen, nationale wetten en algemene maatregelen van bestuur en daaruit voortvloeiende uitvoeringsbesluiten.

Een evaluatie van de effecten en doelmatigheid van de bestaande en toekomstige regelgeving is noodzakelijk. Voorts zal het beleid uit diverse bestuursgeledingen en de ontwikkelingen in de rechtspraak kritisch gevolgd moeten worden. Een nadere beschouwing van de rechtspositie van dieren kan bijdragen aan een meer moderne wet- en regelgeving in West Europa. Ook is een vergelijking van het juridische instrumentarium van het dierenrecht met het overige emanciepatierecht en de vergelijking met stelsels in andere landen noodzakelijk.

Concrete werkzaamheden die voor het instituut een hoge prioriteit hebben zijn het stimuleren en begeleiden van de integratie van de natuur- en dierenbeschermingswetgeving; kapstok daarvoor vormt de bundeling en herziening van de wetten op het gebied van natuurbescherming in één Flora- en Faunawet en de invulling van de aankomende Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren. Het ontwikkelen van ideeën voor de invulling van beide kaderwetten en een continue evaluatie van doelmatigheid en handhaving in de nabije toekomst wordt zinvol geacht.

(Zie ook onderzoeksvoorstel 'Doeleinden proefdiergebruik').

2. Technologische, wetenschappelijke en economische ontwikkelingen

Evaluerend onderzoek naar de toepassing van natuurwetenschappelijke technologie op dieren is een van de onderwerpen waar aandacht aan zal worden besteed. Er zal naar duidelijkheid moeten worden toegewerkt op het gebied van al dan niet te hanteren criteria voor biotechnologisch onderzoek.

De mogelijkheid en wenselijkheid van een Dier-Effect Rapportage zal worden verkend. Het instituut zal daarbij een wetenschappelijk onderbouwde stellingname innemen die onder meer moet uitmonden in het ontwikkelen van criteria voor de beoordeling van wat wel en niet toelaatbaar wordt geacht. De komende jaren zullen daarvoor juridisch-ethische criteria moeten worden ontwikkeld. Het instituut wil daar vanuit een interdisciplinaire benadering een bijdrage aan leveren.

3. Relatie natuurbescherming-dierenbescherming

In de praktijk staan natuurbescherming en dierenbescherming vaak op gespannen voet met elkaar. Ten grondslag daaraan ligt het feit dat in de natuurbescherming primair de aandacht uitgaat naar soort en populatie, terwijl in de dierenbescherming vooral naar individu wordt gekeken. Bijgevolg worden in het kader van natuurbescherming nogal eens beheersmaatregelen uitgevoerd die op grond van het behoud van soorten te beargumenteren zijn, maar vanuit een meer individuele benadering van de dieren vraagtekens oproepen.

Daarnaast wordt zeer verschillend aangekeken tegen allerlei - vanuit de optiek van natuurbescherming- ongewenste dieren, zoals verwilderde (huis)dieren en exoten. Een meer dierwaardige formulering en omschrijving van sleutelbegrippen als "exoot" en "schadelijkheid" is dringend gewenst. Een hiermee samenhangend aspect vormt het thema "faunavervalsing", dat nader dient te worden verkend via o.m. een studie naar de relatie tussen dierenhandel en exotenverspreiding. In het geval dat

geïntroduceerde dieren een gevaar vormen voor de aanwezige fauna, dient naar een natuur- èn dierwaardige oplossing te worden gezocht. Het instituut rekent het structureel zoeken naar dergelijke oplossingen tot het terrein van haar activiteiten.

(Zie ook 'voorbeeldproject exoten').

Wat betreft dierenbescherming als beleidsterrein hoopt het instituut een brug naar de natuurbescherming te slaan. Onderzoek van in het wild levende dieren zou daar onder meer een aanzet toe kunnen zijn. Dat onderzoek levert inzicht op over de gedragsregels die dieren onderling hanteren, zodat soortspecifieke belangen van het dier beter kunnen worden omschreven en duidelijk wordt wanneer deze belangen in gevaar komen en hoe men die het beste kan waarborgen. Met de gegevens van een dergelijk onderzoek kan worden voorkomen dat te snel aan de menselijke samenleving ontleende waarden en normen voor dieren worden gehanteerd. Het instituut wil onderzoeken of zorg voor het individu kan leiden tot negatieve consequenties voor de natuur als geheel.

Kennis over de wilde vormen van gedomesticeerde dieren kan anderzijds ook de barrière slechten die nu staat tussen gedomesticeerde dieren en natuurbescherming. Voorzover de natuurbescherming beleids- en beheersmatig in gedomesticeerde dieren is geïnteresseerd, blijft die interesse beperkt tot het behoud van de genen van zowel inheemse als exotische soorten. Deze optiek leidt er onder meer toe dat het gebruik van proefdieren in de ecotoxicologie binnen het natuurgerichte denken nauwelijks ter discussie staat.

(Zie ook onderzoeksvoorstel 'Ethiek van soort- en individubescherming').

Discrepanties tussen natuurbelangen en dierenbelangen vinden we terug in de praktijk, in de wetenschap en in de wetgeving. Onderzoek om het totale spanningsveld in kaart te brengen is dringend gewenst. Een dergelijke studie kan de onderliggende

waardenoriëntaties boven water halen en daardoor verhelderend werken. Het kan de basis vormen voor het ontwikkelen van een gemeenschappelijke taal en eenduidige omgangsvormen met dieren, met inbegrip van de wet- en regelgeving.

(Zie ook onderzoeksvoorstellen 'Conflicten natuurbescherming-dierenbescherming' en 'Integratie van dierenwelzijnseducatie in natuur- en milieu-educatie').

SLOTOPMERKING

Het hiervoor beschreven werkterrein van het Instituut Mens-Dier Onderzoek kent tal van vraagstukken, die een sterk onderlinge samenhang vertonen. De interdisciplinaire benadering van deze vraagstukken zal borg staan voor een grote mate van verwevenheid in de onderzoeksprogrammering.

Instituut Mens - Dier Onderzoek i.o.

Institute for the Study of the Human - Animal Relationship

Projectenoverzicht 1

Steniaweg 8 - 3702 AG Zeist - Tel.: 03404 - 17244

Instituut Mens - Dier Onderzoek i.o.

Institute for the Study of the Human - Animal Relationship

Projectenoverzicht 1

juni 1991

Inhoud

Ten geleide 1

Onderzoek naar de problematische relatie tussen mens en dier

A.2 Menselijk diergebruik

A.2.1. Staalkaart mens-dier relaties 2

A.3 Eigenwaarde van dieren

A.3.1. Intrinsieke waarde 6

Onderzoek naar de bestaande en gewenste maatschappelijke vormgeving van de relatie mens-dier

B.1 Juridische vormgeving

B.1.1. Doeleinden proefdiergebruik 9

B.3 Relatie natuurbescherming-dierenbescherming

B.3.1. Exoten uit en thuis: een probleem? 11

B.3.2. Ethiek van soorten- en individubescherming 15

B.3.3. Conflicten natuur- en dierenbescherming 18

B.3.4. Integratie van diereducatie in natuur- en milieu-educatie 21

Bijlage 1

Ten geleide

Dit projekenoverzicht geeft een aantal prioriteiten weer in onderzoek en voorlichting. Het is een nadere uitwerking van een aantal probleemgebieden, die gesignaleerd zijn in de nota "Terreinverkenning" van het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o. De in deze bundel samengevatte voorstellen zijn qua uitvoering niet voorbehouden aan instituutsmedewerkers maar zullen ook door onderzoekers van andere instellingen uitgevoerd kunnen worden. Het is zelfs denkbaar dat het Instituut Mens-Dier Onderzoek ten aanzien van bepaalde projekten slechts een ondersteunende of adviserende rol vervult, geheel in overeenstemming met de netwerkgedachte.

De in deze bundel opgenomen projektvoorstellen zijn samenvattingen van uitvoeriger projektomschrijvingen. Desgewenst kunnen deze ten behoeve van participatie en/of financiering verstrekt worden. Deze opzet sluit overigens geenszins een meer gedetailleerde bespreking van andere onderzoekthema's uit.

De systematiek van dit projektenoverzicht is dat over en weer wordt verwezen naar de aandachtsgebieden in de Terreinverkenning en de in deze bundel opgenomen voorstellen. Daarbij is de volgorde van de Terreinverkenning aangehouden.
In bijlage 1 is in algemene termen aangegeven op welke speerpunten van overheidsbeleid en onderzoekadvisering de ideeën van het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o. aansluiten. Waar de hier beschreven voorstellen contact maken met lopende programma's, is dit aangegeven.

J. IJzerman (red.)

A

Onderzoek naar de problematische relatie tussen mens en dier

A.2 Menselijk diergebruik

A.2.1. Staalkaart mens-dier relaties

De hedendaagse (westerse) samenleving gebruikt een grote hoeveelheid diersoorten voor zeer uiteenlopende doeleinden. Zij zijn ondergebracht in, elkaar overlappende, groepen: landbouwhuisdieren, gezelschapsdieren, proefdieren, schadelijke dieren, wilde fauna. Elk van deze groepen kent een "groepseigen" behandelings- en waarderingsregime. In de dagelijkse omgang met dieren levert een veelzijdige, echter naar inconsequentie neigende behandeling en waardering van dieren voor mensen nauwelijks problemen op, sommige (beroeps)groepen, zoals dierenartsen, daargelaten. Voor de dieren zelf ligt dit anders. Verandering van de status van een dier kan tot een geheel andere huisvesting en voeding leiden of tot een compleet andere leefwijze. Een dier kan van een volledige bescherming in een vogelvrije situatie belanden. Van een integrale benadering van de mens-dier problematiek, over alle diercategorieën en gebruiksmotieven heen, is in wetenschappelijk, maatschappelijk en politiek opzicht slechts beperkt sprake.
Toch evolueert de discussie over diergebruik de laatste jaren naar een fundamenteler niveau. Steeds meer vraagstukken verplaatsen zich van het 'technische' vlak (huisvesting, voeding, verzorging) naar het ethische vlak (de 'luxe-vraag' t.a.v. bontproduktie, dierproeven voor cosmeticaproduktie, biotechnologie). Een uitputtend, afgerond overzicht van handelingen t.o.v. dieren, gerelateerd aan hun welzijn, menselijk doel en (maatschappelijke) neveneffecten, in onderlinge samenhang, ontbreekt echter.

Vraagstelling

Gezien de veelvormigheid van de mens-dier relaties en vanuit het streven om een zo consequent mogelijk dierenbeschermingsbeleid te voeren, is het noodzakelijk een ordening in menselijk diergebruik tot stand te brengen. Daarbij kan onderzoek worden gedaan vanuit de invalshoek van de mens en vanuit het perspectief van het dier.
Enkele mogelijkheden tot structurering zijn, naar:

A. Het karakter van de mens-dier relatie.

1. Relatie gebaseerd op het voorzien in materiële behoeften van de mens (dierlijke produkten, gebruik van dieren bij ontwikkeling van farmaca e.d.).
2. Relatie gebaseerd op het door het dier voorzien in diensten ten behoeve van de mens (trek-, last- en rijdiensten, opsporing, bewaking, verdediging e.d.).
3. Relatie ten behoeve van immateriële behoeften of wensen van de mens m.b.t. educatie, ontspanning, gezelschap, therapie.
4. Een relatie die er van nature is en daardoor een aparte plaats inneemt, is die met in de vrije natuur levende dieren. Hier is de totale belevingswereld van mens en dier aan de orde. De relatie mens - dier ligt hier op een ander niveau dan bij voorgaande punten.

Deze opzet leidt tot een structurering van de mens-dier relatie op basis van de morele vragen met betrekking tot dieren.

B. De kwaliteit van het dierenleven.

1. Zijn er voldoende waarborgen voor de handhaving van het welzijn van dieren?
2. Wordt rekening gehouden met de eigen intrinsieke waarde van dieren? Een ander, mogelijk bruikbaarder begrip is "integriteit".
3. Is het doden van een dier (of diergroepen, diersoorten) moreel gerechtvaardigd?

Het is duidelijk dat de mens de morele actor in de relatie mens-dier is en dat het benutten van en omgaan met dieren gericht is op menselijke behoeften of wensen. Daarmee rijst de vraag naar rechtvaardiging van de doelen. Een indeling naar diergroepen lijkt het meest praktisch.

C. De kwaliteit van de menselijke doelstellingen.

1. Voor landbouwhuisdieren is het beter om een benadering op algemeen maatschappelijk niveau te kiezen dan op bedrijfsniveau. Een van de maatschappelijke doelstellingen is het produceren van produkten met een lage kostprijs voor de consument. Gezien gedrags- en ziektekundige problemen als ook de milieubelasting, is een rechtvaardiging van aard en kwantiteit van de (eiwit)consumptie gewenst.

2. De emotionele band tussen eigenaar en gezelschapsdier kan een garantie zijn voor beider welzijn. Wanneer dieren vermenselijkt worden en bij ondeskundige omgang kunnen ongewenste neveneffecten ontstaan. Morele problemen kunnen het gevolg zijn van rasstandaarden en cosmetische of nutsoperaties, in een aantal gevallen is de integriteit in het geding. Ook hier kan een rechtvaardiging aan de orde gesteld worden.

3. De maatschappelijke aandacht voor het proefdiergebruik is sinds de inwerkingtreding van de Wet op de Dierproeven versterkt. Of Dierexperimentencommissies, die belast zijn met de ethische toetsing van dierproeven, het beoogde effect zullen hebben moet worden afgewacht. Vastgesteld kan worden dat dierproeven verankerd zijn in de gangbare medische paradigma's en methoden.

4. De overige dieren of diersoorten die worden 'gehouden' voor uiteenlopende doelen of functies vormen een zeer heterogene verzameling. Er is vrijwel geen categorie waar een kritische evaluatie niet op zijn plaats zou zijn.

5. Een algemene vraag over de diersoorten heen, is wat de morele relevantie is van het verschillend omgaan met de uiteenlopende sociotypen van dieren.

D. <u>De toegepaste technieken en systemen.</u>

1. Het is de intentie van Wet op de Dierproeven en Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren om een welzijnsbevorderend effekt te hebben op o.m. houderijmethoden en -systemen. Het volgen (van de invulling) van deze wetten heeft grote actualiteit.

2. Wat hiervoor gezegd is over houderij geldt ook voor de fokkerij en voor fokkerijmethoden.

3. Hetzelfde geldt voor lichamelijke ingrepen bij en het doden van dieren.

4. Bijzonder urgent is een toetsing van de toepassing van biotechnologische technieken. In diverse publikaties is reeds ingegaan op de nastrevenswaardige normen en waarden en toetsingsaspecten.

<u>Uitvoering</u>

Een staalkaart die primair in kwalitatief en secundair in kwantitatief opzicht de mens-dier relaties beschrijft kan zijn diensten bewijzen bij de invulling en afstemming van regels en wetten m.b.t. dieren.

Het kan tevens een basis vormen voor nieuwe theorievorming over de relatie mens-dier. Het huidige natuurwetenschappelijk denken (materialisme) en het daarmee hand-in-hand gaande utilisme hebben ertoe geleid dat deontologische normen en waarden in de verdrukking zijn gekomen, grotendeels omdat deze niet objectief zouden zijn. Het geheel van de morele en niet-morele waarden in de mens-dier relatie overziende lijkt het van fundamenteel belang om te komen tot een grondslagendebat. Hierin zijn twee hoofdlijnen te onderkennen:

1) het omschrijven en erkennen van de te beschermen en te handhaven normen en waarden, zoals: de intrinsieke waarde c.q. integriteit van dieren, de duurzaamheid van ecosystemen en levensmogelijkheden op aarde;

2) een waardering c.q. evaluatie van de menselijke doelstellingen, waarbij onderscheid gemaakt zou moeten worden in fundamentele en perifere belangen en wat daar eventueel tussenligt.

Voor het effectueren van de morele verantwoordelijkheid van de mens is het van groot belang in het bewust-zijn te brengen waar de grenzen liggen voor het menselijk handelen en tevens gewoonten en sociaal-economische systeemdwang te ontmaskeren.

Het onderzoek naar een 'handzame', bruikbare staalkaart en de uiteindelijke vormgeving vereisen zowel vanuit diertechnische als van maatschappijwetenschappen een grote betrokkenheid. Wat de eerste betreft kan mogelijk een beroep gedaan worden op veel lopende programma's, zoals 82-RIVO (Aquacultuuronderzoek) en 105-IMAG (Automatisering en robotisering in de melkveehouderij). Ook dragen eigen onderzoekplannen (zie B.2.1. en B.3.3.) gegevens aan. Op zijn beurt levert het staalkaart-projekt wellicht bruikbaar materiaal op voor het bepalen van criteria voor de preventieve toetsing van huisvestingssystemen en voor het technologisch en ethisch aspectenonderzoek van de biotechnologie (zie Structuurnota Landbouw, 1990).

Uit een oogpunt van urgentie en uitdagendheid zou prioriteit gegeven kunnen worden aan de kwaliteit van en de interactie tussen materiële behoeften van de mens en veehouderij en die van resp. tussen immateriële behoeften van de mens en huisdierbezit (zie NRLO Meerjarenvisie 1991-1994).

Contactpersoon: Dr. F.J. Grommers

A.3 Eigenwaarde van dieren

A.3.1. Intrinsieke waarde

De term "intrinsieke" of "inherente waarde" is een centraal begrip in de bio-ethiek en milieu-ethiek. Ondanks de recente bloei van deze twee richtingen van ethiek zijn de betekenis, de toepassing, de rationele basis en de relevantie ervan voor het beleid nog steeds omstreden. Dit neemt niet weg dat het in allerlei beschouwingen van wetenschappelijke en meer populaire aard en in talloze beleidsstukken van overheid en partikulier initiatief wordt gebruikt; zo duikt het voortdurend op als het gaat om biotechnologie bij dieren. Opvallend is dat de bio-ethiek met name in het beleid ontbreekt op plaatsen waar zij wel op haar plaats is, b.v. in de discussie over pelsdieren.

Vraagstelling

Het begrip "intrinsieke waarde" noopt tot enige terughoudendheid in het gebruik. Het roept een aantal vragen op, mede gezien de onduidelijke relaties van deze term met andere belangrijke begrippen, als "welzijn", "natuurlijkheid" en "duurzame ontwikkeling".

1. Niet-menselijke entiteiten kunnen drager van intrinsieke waarde zijn. Toch zijn het menselijke wezens die (expliciet) waarderen en dus ook het begrip "intrinsieke waarde" al of niet toekennen. Hebben we hier met een incoherentie of zelfs met een paradox te maken?
Hieruit vloeien deelvragen voort, zoals m.b.t. de gevolgen van de bestaande theorieën voor het onderscheid tussen "nee, tenzij" en "ja, mits.." in geval van een controversiële benadering van onder meer dieren.
2. Hoe (h)erkennen we het intrinsiek waardevolle en hoe kan worden gerechtvaardigd dat iets intrinsieke waarde heeft?
3. Kunnen we onderscheid maken tussen entiteiten die intrinsiek waardevol zijn en die welke het niet zijn? Waaraan ontlenen we het begrip "waarde"? Hoe, met welke criteria en op welke gronden trekken we hier grenzen?
4. Schept het erkennen van intrinsiek waardevolle entiteiten plichten? Hoe respecteren we een individueel dier, een soort, een ecosysteem?
5. Wat doen we in geval van botsende morele aanwijzingen, tussen mensen en dieren, tussen dieren onderling (soort versus individu)? Zijn er regels voor zo'n afweging te vinden of varen we blind op onze intuïtie?

6) Wat is in het licht van de antwoorden op voorgaande vragen de eventuele betekenis van het begrip "intrinsieke waarde" voor de normatieve grondslag van relevant beleid?

De beantwoording van deze vragen draagt bij aan de uiteindelijke plaatsbepaling van intrinsieke waarde. Wil dit begrip in onderzoek en beleid daadwerkelijk zijn waarde kunnen bewijzen, dan is het essentieel een goed perspectief op deze term te hebben. In de kern is "intrinsieke waarde" uitdrukking van het besef dat iets, dat die waarde heeft, het niet verdient om louter als middel voor onze doeleinden te worden gebruikt. De toepassing van het begrip beoogt dus een grens aan een instrumentele opvatting van de werkelijkheid aan te geven.
Een centrale vraag bij de fundering van dier-, bio- of milieu-ethiek is dan ook in hoeverre wij (mogen) toelaten dat onze wetenschap en techniek geen ruimte meer bieden voor belangeloze openheid. Om ter zake tot een antwoord te kunnen komen is o.a. nodig dat ethici in hun praktische werk het expliciteren en verdedigen van waardenoriëntaties voorrang geven boven het formuleren van plichten. Een interessante parallel, die nader dient te worden uitgewerkt, is te vinden in de gezondheidsethiek, waar momenteel veel aandacht wordt gegeven aan de vraag of de snel ontwikkelende medische technologie ons gevangen houdt in een eenzijdige visie op ziekte en leven, gezondheid en sterven. Zo'n uitwerking van het waardebesef in de gezondheidszorg kan wegwijzend zijn voor de bio-ethiek en milieu-ethiek, met name t.a.v. vraagstukken als industrialisatie en mechanisatie (veehouderij, behoud wilde fauna) en genetische manipulatie.

Uitvoering

Tien jaar na de politieke introductie van het begrip "intrinsieke waarde" van dieren (Nota 'Rijksoverheid en dierenbescherming', 1981) is het een veelgehoorde maar niet hanteerbaar gebleken term in ethisch beraad over individuele of collectieve beslissingen of in het wetgevingsproces. Niettemin loopt het begrip als een ruggegraat door het skelet van de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren. Problemen worden voorzien wanneer de vertaling van intrinsieke waarde naar de praktijk moet plaatsvinden, zowel in het kader van 'technische' vraagstukken als t.a.v. ethische kwesties als biotechnologie. De Structuurnota Landbouw (1990) erkent dit vooruitzicht en biedt ook ruimte om het begrip verder te operationaliseren. De Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek (NRLO) pleit, mede in dit verband, voor het creëren van blijvende expertise op het gebied van technologisch aspectenonderzoek (Meerjarenvisie 1991-1994).

Intrinsieke waarde als ethische grenswaarde, die ook juridische betekenis heeft, moet tenminste worden ontwikkeld tot onderzoekprincipes en regels die in beleid ingezet kunnen worden.

Een drietal facetten van het onderzoek (vragen 1-3) is thans in behandeling bij de vakgroep Praktische Filosofie van de Universiteit Amsterdam (W. Achterberg). Deze kan als contactpunt optreden voor een bij het Instituut Mens-Dier Onderzoek gedetacheerde, filosofisch geschoolde promovendus.

Contactpersoon: Dr. W. Achterberg

B

Onderzoek naar de bestaande en gewenste maatschappelijke vormgeving van de relatie mens-dier

B.1 Juridische vormgeving

B.1.1. Doeleinden proefdiergebruik

In de Wet op de Dierproeven (1977) wordt "dierproef" gedefinieerd als 'het geheel van handelingen, dat t.a.v. een levend gewerveld dier wordt uitgevoerd met het doel a) sera, vaccins, diagnostica of andere medische, veterinaire of biologische zelfstandigheden te produceren of te controleren, of biologische ijkingen uit te voeren;

b) toxicologisch of farmacologisch onderzoek te verrichten; c) zwangerschap, ziekelijke of andere lichamelijke toestanden of lichamelijke kenmerken te herkennen of op te sporen, anders dan in de uitoefening van de diergeneeskunde op het betrokken dier;

d) kennis van het menselijk of dierlijk lichaam of handvaardigheid in het verrichten van ingrepen daarop, te verschaffen of te ontwikkelen, of e) een antwoord te verkrijgen op een wetenschappelijke vraag, voor zover redelijkerwijs moet worden aangenomen dat daardoor de gezondheid van het dier kan worden benadeeld dan wel noemenswaardige pijn, letsel of ernstig ander ongemak aan het dier kan worden berokkend'. Hieraan voegt de wet toe dat de proeven, al dan niet rechtstreeks gericht moeten zijn op 'het belang van de gezondheid of de voeding van mens of dier', waarop uitzonderingen mogelijk zijn.

Verschillende ontwikkelingen wijzen erop dat een nadere bezinning op de doeleinden van proefdiergebruik wenselijk is. Hiermee wordt niet bedoeld met welk direkt oogmerk (zie a-e) maar met welk feitelijk (maatschappelijk, commercieel, wetenschappelijk) doel dierproeven worden uitgevoerd. Enkele van die ontwikkelingen zijn:

. het groter wordende schaduwgebied, waarin veel dierproeven -b.v. van landbouwkundige aard- plaatsvinden;

. het toenemend gebruik van dieren voor bio-monitoring (milieu-indicator);

. de aanwijzingen dat ook 'effectiviteitsonderzoek' van stoffen en gerede produkten onder de werkingssfeer van de wet worden uitgevoerd;

. het voortgezette onderzoek m.b.v. proefdieren in verband met algemeen erkende risico's voor onder meer de gezondheid (alcohol, tabak);

. de introductie van 'vermijding, diagnose, behandeling van ziekten' etc. bij planten als geoorloofd oogmerk in de gewijzigde Wet op de Dierproeven.

Anderhalf decennium na de inwerkingtreding van de wet is nog onvoldoende helderheid verkregen over welke doeleinden zijn en worden gediend met het gebruik van proefdieren 'ter beantwoording van een wetenschappelijke vraag'.

Vraagstelling

De gesignaleerde problematiek geeft aanleiding tot de volgende twee vragen:
1. In hoeverre zijn de doeleinden waarvoor dierproeven worden gedaan in overeenstemming met (de intentie van) de Wet op de Dierproeven?
2. Hoe kan een democratische diskussie over de aanvaardbaarheid van deze doeleinden worden bevorderd?

Uitvoering

Het nadenken over feitelijke doeleinden van proefdiergebruik is in een nieuwe fase gekomen (implementatie Europese Richtlijn Bescherming Proefdieren middels wetswijziging, invulling Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren). Daarmee lijkt het moment aangebroken om de praktijk te toetsen aan het fundament van de Wet op de Dierproeven. Het vraagstuk ligt primair op het gebied van het rechtsleven, de ethiek en de politiek.
Via een inventariserend onderzoek van de jaarlijkse registraties van dierexperimenten kunnen doeleinden expliciet in kaart worden gebracht; bij de analyse van deze gegevens kan zo nodig de hulp van desbetreffende dierexperimentencommissies worden ingeroepen. Ook inschakeling van de BION werkgroep Dierproeven en Samenleving ligt voor de hand.
Een gedegen analyse van het vraagstuk maakt een interdisciplinaire benadering nodig, waarbij de invalshoek van sociologen en economen wenselijk is.
Voorzien is in doorstroming van de onderzoekresultaten naar projekt A.2.1. ('Staalkaart mens-dier relaties') en, voor zover milieutechnisch en ecotoxicologisch onderzoek betreffende, naar de projekten B.3.2. ('Ethiek van soort- en individubescherming') en B.3.3. ('Conflicten natuur- en dierenbescherming'). Onder meer het veranderende gewasbeschermingsbeleid (ecotoxicologie, monoclonale antilichamen) geeft het projekt grote actualiteitswaarde (Structuurnota Landbouw 1990, Meerjarenplan Gewasbescherming, 1991).

Contactpersonen: Dr. F.J. Grommers, Dr. H. Verhoog

B.3 Relatie natuurbescherming - dierenbescherming

B.3.1. Exoten uit en thuis: een probleem?

Zolang de mens op aarde rond zwerft heeft hij bewust en onbewust dieren verplaatst naar gebieden, waar zij van oorsprong niet voorkwamen. De Romeinen hebben met hun bezettingslegers het konijn op diverse plaatsen gebracht, waar de soort volstrekt 'vreemd' was. Ten tijde van de grote ontdekkingsreizen brachten schepen overal ter wereld (onbedoeld) zwarte en bruine ratten met zich mee. Vaak konden deze zogeheten "exoten" zich in hun nieuwe leefgebied uitstekend handhaven. Voorbeelden dicht bij huis van dergelijke exoten zijn fazant, karper, bisamrat, knobbelzwaan, maar ook de inmiddels veelbesproken 'brulkikker'. Ongeacht of een bepaalde diersoort nu bewust of onopzettelijk in een ander werelddeel terecht komt, het besef dat de meeste exoten tot een 'plaag' kunnen uitgroeien, is nog niet tot iedereen doorgedrongen. Het aantal gebieden op aarde, waar de lokale, oorspronkelijke planten- en dierenwereld ernstig te lijden heeft (gehad) onder de aanwezigheid van exoten is talrijk. De invloed van exoten kan variëren van een voortdurend 'gevecht' met inheemse soorten om het bestaan (o.a. voedselconcurrentie) tot het voorgoed verdringen van de oorspronkelijke leefgemeenschap.

De laatste decennia heeft de verspreiding van exoten een ander karakter gekregen. De afgelopen 10 à 20 jaar is de beroepsmatige handel in en hobbiïstische fokkerij van dieren opgekomen. Talloze niet-inheemse diersoorten hebben hun intrede gedaan in de huisdierbranche, in recreatieparken en laboratoria, in viskwekerijen en op kinderboerderijen. Een aantal daarvan heeft bewezen zich onder Westeuropese klimatologische omstandigheden te kunnen handhaven na te zijn uitgebroken of moedwillig te zijn losgelaten. Voor ons land gaat het daarbij om enkele tientallen gewervelde diersoorten, zoals Amerikaanse nerts, halsbandparkiet, Siberische grondeekhoorn, zwarte zwaan, Chileense flamingo en regenboogforel. Exoten worden hedentendage ook planmatig uitgezet in het kader van beheersmaatregelen, zoals biologische bestrijding van 'plagen'. We hebben het dan, naast gewervelde dieren zoals graskarper, vooral over ongewervelden. Over de risico's die hieraan verbonden zijn is nog onvoldoende bekend.

Vanuit de maatschappelijke perceptie dat onze eigen soortenrijkdom zoveel mogelijk bewaard moet blijven, wordt in de regel bijzonder argwanend tegen

het vóórkomen van exoten in onze natuur aangekeken. Gestoeld op de opvatting dat zij per definitie een bedreiging vormen voor de inheemse soorten kunnen exoten rekenen op een rigoreuze bestrijding die van elke rem ontdaan lijkt. Achter tralies of glas in huiskamers, laboratoria en dierenparken wordt veel toleranter tegen exoten aangekeken. Deze tweeledige houding maakt een consistente beoordeling van hun aanwezigheid niet gemakkelijk. Het uitzetten of ontsnappen van exoten kan, hoe dan ook, behalve uit ecologisch tevens uit dierethisch oogpunt (bestrijding of verkommering) vraagtekens oproepen.

Vraagstelling

Het houden van exoten en hun -vaak succesvolle- verspreiding roept de vraag op hoe we nu en in de toekomst met hun populariteit en aanwezigheid om moeten gaan. Deze vraag kan in drie fasen worden beantwoord:

A. Welke in Nederland gehouden exotische diersoorten kunnen bij benadering aangemerkt worden als 'risicodragend' voor onze inheemse flora en fauna?
B. Hoe kunnen we een zo objectief mogelijke betekenis geven aan de begrippen "exoot" en "schade", opdat meer rationele i.p.v. emotionele motieven tot hun recht komen?
C. Welke toetsingsmodellen in de zin van een 'Introductie Effect Rapport' zijn denkbaar en praktisch haalbaar, waarbij effecten en neveneffecten voor de omgeving en voor de in te voeren of uit te zetten soort uitgebalanceerd zijn?

Uitvoering

Fase A. sluit aan op het beleidsvoornemen van de overheid om een aanwijzingsbeleid t.a.v. exotische diersoorten te ontwikkelen: soorten die bij uitzetting of ontsnapping een potentieel gevaar voor flora en fauna opleveren, zullen daarbij onder een handels- annex bezitsverbod vallen. Nederland zal hiermee in de pas gaan lopen van een aantal internationale richtlijnen en verdragen op het gebied van natuurbehoud, die er onder meer op gericht zijn een verdere verspreiding van (meer soorten) exoten tegen te gaan.
Via documentatie- en literatuuronderzoek zal worden nagegaan welke van de binnenlands gehouden exotische diersoorten in met Nederland vergelijkbare regionen voor ecologische problemen hebben gezorgd. Dit onderzoek zal kunnen resulteren in een soortenlijst, waarop exotische dieren staan vermeld ten aanzien waarvan tenminste een restrictief beleid zal moeten worden ge-

voerd.

Fase B. concentreert zich op de vraag: "Wat is een exoot?" Het begrip "exoot" is een nogal beladen term. Aangenomen mag worden dat dit samenhangt met de wetenschap dat een exoot 'hier niet thuishoort' en mogelijke verstoring kan geven, of deze nu waterstaatkundig, ecologisch of landbouweconomisch van aard is. Volgens de klassieke definitie is de kwalificatie "exoot" gebonden aan staatsrechtelijke grenzen. Een belangrijk criterium voor het al dan niet inheems zijn is een archeologische vondst. Nadeel daarvan is dat van veel, als inheems bestempelde, soorten nooit pré-historische aanwijzingen zijn gevonden. Wanneer we over doelbewuste, planmatige uitzetting spreken, b.v. in het kader van biologische bestrijding of om een uitgestorven soort 'terug te halen' als symbool of natuurbeheerder, treden beperkingen aan het licht van de klassieke definitie. Het gaat daarbij om een statische dan wel een dynamische benadering van het verspreidingsgebied van bepaalde soorten.
Ook het begrip "schade" is niet van elke discussie ontbloot. Een soort die als inheems wordt aangemerkt, wordt per definitie milder tegemoet getreden dan een soort, die als "exoot" wordt gebrandmerkt, terwijl de invloed van de eerste op flora en fauna desastreuzer kan zijn dan die van de laatste. Niet zelden wordt tot een ware heksenjacht op exoten opgeroepen, waar de bepaling van enige invloed nog moet plaatsvinden. Anderzijds levert de traditionele betekenis van "schade" voor de ontwikkeling van een praktisch uitvoerbaar en verantwoord beleid ook de nodige hoofdbrekens op; zo wordt voedselconcurrentie door vraat wel als primaire, ecologische schade opgevat, maar (agressief) gedrag, ziekteverspreiding en de mogelijkheid van hybridisatie behoren tot dusver nauwelijks tot de formeel erkende schadebeelden.
Een zuivere analyse van het klassieke begrippenapparaat moet leiden tot een andere benadering van de bestrijding van de ene groep exoten en de planmatige uitzetting van de andere groep. Vanuit de disciplines ecologie, (milieu)filosofie en recht zal een bijdrage worden geleverd.

Fase C. richt zich met name op de aspecten die samenhangen met het planmatig uitzetten van exoten en van inheemse soorten, die hier te lande zijn verdwenen. Van een samenhangend uitzettingsbeleid is nog geen sprake. Welke elementen een rol spelen bij de beoordeling of een diersoort uitgezet wordt teneinde een ecologisch, landbouwkundig of symbolisch doel te dienen, is nog onduidelijk. Dit leidt er o.m. toe dat het 'beheerst' uitzetten van

dieren keer op keer tot, soms felle, discussies aanleiding geeft. Tot dusver zijn het voornamelijk ecologische argumenten geweest, die de toon van de debatten hebben gezet. Economische en emotionele motieven lijken zich echter meer en meer in deze discussie te mengen, evenals dierenwelzijnsargumenten, b.v. ten aanzien van de herintroductie van bever en lynx.
Het zou een afgewogen natuurbeleid ten goede komen, wanneer een planmatige verplaatsing van dieren vooraf onderhevig zou zijn aan een toetsing, waarin diverse motieven en argumenten aan bod kunnen komen.
Het onderzoek richt zich op het opstellen van een aantal toetsingsmodellen en steunt daarbij sterk op de onderzoekgegevens uit de eerdere twee fasen.

Urgentie

Tot 1990 was in ons land nauwelijks sprake van een duidelijk omschreven 'exotenbeleid'. Door de ontwikkelingen daartoe gedwongen (toename verspreiding aantal soorten en exemplaren van exoten in de vrije natuur alsmede de grotere belangstelling voor het planmatig uitzetten van inheems geachte soorten) hebben overheid en partikuliere terreinbeheerders thans behoefte aan een deugdelijk theoretisch kader en uitputtende praktijkgegevens. Het publiek en vooral diverse beroepsgroepen die met exotische dieren te maken hebben, zijn zich onvoldoende bewust van de effecten van faunavervalsing. Reparatiewetgeving met betrekking tot het bezit en uitzetten van exoten in in voorbereiding.

Het 'exotenprojekt' kent een nauwe verwevenheid van praktijk- en theoriegerichte studie, waarbij over de schutting van natuurtechniek (b.v. ecologie) en dierenwelzijn (b.v. ethologie) heen wordt gekeken. De opzet is zeer probleemgericht en kan trapsgewijs uitmonden in een aantal handzame adviezen. Wat betreft de 'verknoping' van fundamenteel en toepassingsgericht onderzoek, komt dit projekt voldoende tegemoet aan de ter zake geformuleerde wens van de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek (Meerjarenvisie 1991-1994). Uitwisseling van gegevens kan plaatshebben in het kader van het lopende onderzoekprogramma 'Beheer van dierpopulaties' (22-RIN) en 'Biologische bestrijding van plagen' (36-IPO) en met het deelprogramma 'Evaluatie' uit de hoofdlijnen van het natuuronderzoek in het kader van het Natuurbeleidsplan (NRLO 90/12). Fase A. van het projekt is reeds in uitvoering; medio 1991 zal hieromtrent verslag worden gedaan.

Contactpersoon: Drs. F.W.M. Vera

B.3 Relatie natuurbescherming - dierenbescherming

B.3.2. Ethiek van soorten- en individubescherming

Ethiek heeft betrekking op de vraag of de mens zich beperkingen behoort op te leggen in het gebruik van de natuur om zijn eigen behoefte te bevredigen, en de redenen daarvoor. Traditioneel heeft het Westerse (religieuze, ethische en juridische) denken een sterke 'antropocentrische' inslag: de waarde van de natuur wordt afgeleid van het belang dat de mens daarbij heeft. In tegenstelling tot de mens heeft de natuur in deze visie geen waarde-op-zich ('intrinsieke' waarde). De mens zou daarom ook geen direkte verantwoordelijkheid tegenover de natuur hebben, hoogstens een indirekte, namelijk voor zover het gebruik dat een mens van de natuur maakt een negatieve uitwerking kan hebben op (het welzijn van) andere mensen. Beroemd is een vergelijkbaar voorbeeld met betrekking tot dierenmishandeling: traditioneel was dit afkeurenswaardig omdat dit (N.B. in het openbaar) aanstootgevend zou kunnen worden gevonden; het zou de goede zeden aantasten, aan kunnen zetten tot dezelfde handelingen t.o.v. medeburgers e.d. De jurisische dierenbescherming was dan ook stevig verankerd in de zedelijkheidswetgeving; het dier zelf had geen 'morele status'.
Een ander voorbeeld van een antropocentrische benadering vinden we terug in de sfeer van milieubescherming, voor zover die bescherming alleen gemotiveerd is vanuit het leven-en-overleven van de mens zelf, inclusief toekomstige generaties ('zaag de tak niet door waarop je zit'). Het behoud van soorten (o.a. biologische diversiteit) kan vanuit dit perspectief worden verdedigd: als potentieel nuttig genenreservoir voor de farmaceutische en voedingsmiddelenindustrie.

De laatste decennia heeft het antropocentrische denken aan grote kritiek blootgestaan. Het duidelijkst is dit naar voren gekomen in de 'dierethiek', die voornamelijk tot ontwikkeling is gekomen als reaktie op het menselijk gebruik van dieren in de 'bio-industrie' en voor wetenschappelijk onderzoek. In de dierethiek staat thans het lijden (welzijn, ongerief) van het individuele dier centraal, in het bijzonder van die dieren die anatomisch en fysiologisch op de mens lijken. Zo beperkt de wetgeving op dit gebied zich goeddeels tot gewervelde dieren.
Ethici verdedigen de 'intrinsieke' of 'inherente' waarde aan het individuele dier, een begrip dat verder reikt dan fysieke pijn. Dieren zouden deze eigen-waarde hebben op grond van het feit dat zij soortspecifieke behoeften hebben een bepaalde mate van bewustzijn, waardoor deze dieren eronder

lijden als die behoeften niet bevredigd worden. Indien het accent op het lijden van een individueel dier wordt gelegd doet het er in feite niet toe tot welke biologische categorie (soort, geslacht) dat dier behoort. De eventuele zeldzaamheid van een soort (mate van bedreigd zijn) is geen moreel relevant criterium voor deze vorm van dierethiek.
Hier komt de dierethiek in botsing met de milieu-ethiek (waartoe gemakshalve ook natuurethiek gerekend wordt), waar men zich vrijwel uitsluitend richt op het behoud c.q. uitsterven van soorten planten en dieren. In het kader van de discussie over genetische manipulatie is de vraag naar voren gekomen in hoeverre een dierethiek die slechts het individu centraal stelt, bevredigende antwoorden kan geven op de intuïtieve weerstand die door velen wordt gevoeld tegen het maken van transgene dieren, waarbij soortgrenzen doorbroken worden.

Vraagstelling

Zowel in situaties waarin natuurbescherming en dierenbescherming botsen als bij de 'constructie' van transgene dieren, treden bepaalde beperkingen aan het licht van de individuele benadering binnen de dierethiek. Hieruit volgen een viertal vragen:
1. In welke situaties is het zinvol om 'soorten' of 'ecosystemen' als moreel relevante entiteiten, al dan niet met een intrinsieke waarde, op te vatten? Welke "eigenschappen" moet een entiteit bezitten om hiervoor in aanmerking te komen?
2. Wat weegt zwaarder in conflictsituaties: de belangen van een individueel dier of die van een soort of ecosysteem?
3. Maakt het verschil of de discussie reeds gedomesticeerde dieren betreft of dieren in de vrije natuur?
4. Hoe zou een ethisch kader eruit zien als niet wordt uitgegaan van de eigenschappen (resp. intrinsieke waarde) van verschillende entiteiten maar van de relatie tussen mens en dier, respectievelijk mens en natuur?

Uitvoering

Op praktijkschaal kent kent de discrepantie tussen soorten- en individubescherming een veelheid aan conflicten, die zich manifesteren op een aantal terreinen, zoals milieuwetgeving voor de veehouderij (van invloed op huisvesting, voeding en drenking), faunavervalsing, toepassing van

'wise use' beginsel (exploitatie, functiebeloning), bio-monitoring (proefdier als milieu-indicator), de afbakening en harmonisatie van natuur- en dierenbeschermingswetgeving en genetische manipulatie in relatie tot het doorbreken van soortgrenzen.
Mits het begrip "ethiek" ruim wordt opgevat, zodat ook aandacht kan worden besteed aan natuur- en dierbeelden van verschillende belangenpartijen en aan de rol van biologische kennis bij het vaststellen van de morele relevantie van natuurlijke entiteiten, vergt het onderzoek naast de inzet van ethici en biologen ook betrokkenheid vanuit de psychologie, sociologie en culturele antropologie. Kennis vanuit het milieu- en dierenrecht zal eveneens gemobiliseerd worden.
Het projekt loopt qua theorievorming parallel aan het onderwerp 'Intrinsieke waarde' (zie A.3.1.) en wordt deels gevoed door de resultaten van de inventarisatie van conflicten tussen natuur- en dierenbescherming (zie B.3.3.). Het sluit nauw aan bij een onderzoekthema van het Amerikaanse Hastings Center ('Humans, animals and the environment'), waaraan door twee bij het Instituut Mens-Dier Onderzoek betrokkenen wordt meegewerkt. Als zodanig past dit studieprojekt binnen de doelstelling van het landbouwkundig onderzoek om ten aanzien van grensoverschrijdende maatschappelijke problemen ook daadwerkelijk een internationale oriëntatie en samenwerking tot stand te brengen (NRLO Meerjarenvisie 1991-1994). Deze nota stelt uitdrukkelijk dat de mogelijkheden om via recombinant-DNA technologie grenzen tussen diersoorten te overschrijden tot een toenemende behoefte aan theorievorming en onderzoek naar o.m. domesticatieprocessen en soorteigen gedrag leidt, waarmee naar een hier beschreven deelaspect wordt verwezen.

Het interdisciplinaire onderzoek komt juist dan goed van de grond wanneer een daartoe ingeroepen coördinator voor dit projekt wordt vrijgesteld; zo mogelijk kan voorbereidend onderzoek op deelvragen door stagiaires worden uitgevoerd.

Contactpersoon: Dr. H. Verhoog

B.3 Relatie natuurbescherming - dierenbescherming

B.3.3. Conflicten natuur- en dierenbescherming

Heden tendage mogen de bescherming van dieren en natuur- en milieubescherming zich in een grote belangstelling verheugen. Natuur- en dierenbescherming worden meer dan eens in één adem genoemd en natuur- en dierenbelangen worden explicieter voor het voetlicht gebracht. Het groeiende milieubesef heeft een dimensie toegevoegd aan de bescherming van de natuur. In de regel wordt tegenwoordig onder milieubescherming ook natuurbescherming begrepen, hoewel dit feitelijk niet altijd terecht is. Met de verheldering en verduidelijking van de aanslag die ons leefpatroon op (individuele) dieren en op de natuur pleegt, komen ook de discrepanties tussen de bescherming van de natuur en van het dier scherper in beeld.

Natuurbelangen worden vaak vertaald in soortenbelangen; bepaalde planten en dieren moeten voor uitsterven worden behoed, andere moeten juist worden geweerd of bestreden totdat ze (voorgoed) verdwenen zijn. Niet zelden worden de belangen van individuele dieren, die niet altijd synchroon lopen met die van soorten of populaties, daarbij vergeten of zijn zij op z'n minst niet goed zichtbaar. We vinden dit spanningsveld terug in het 'wise use' beginsel, maar ook in de domesticatie van dieren teneinde natuurlijke populaties te ontzien. Eenkele voorbeelden waar natuurbescherming op dierenbelangen botst, zijn:

. uit ecologisch oogpunt verantwoord oogsten uit de natuur (jacht, sportvisserij, kooivogelhouderij, krokodillenfokkerij e.d.);

. gebruik van dieren als milieu-indicatoren binnen het raamwerk van bio monitoring;

. intensivering van de veehouderij ter beteugeling van milieuvervuiling.

Dierenbelangen worden in de regel expliciet vertaald in belangen van het individu. Het gebruik van dieren onder geconditioneerde omstandigheden en de kennelijke behoefte daaraan, gevoegd bij de, soms 'blinde' zorg voor hun welzijn of hun recreatief hooggewaardeerde kenmerken (kleur, vorm, zang, gedrag) kan anderzijds tot situaties leiden die vanuit de optiek van natuurbescherming minder worden gewaardeerd, bijvoorbeeld:

. uit ecologisch oogpunt onverantwoord oogsten uit de natuur (bedreigde soorten);

. het uitzetten of laten ontsnappen van overtollig geachte, exotische huisdieren;

. gebruik van een beperkte hoeveelheid wildvang voor dierexperimenteel onderzoek ter vermijding van de inzet van een grotere hoeveelheid gefokte dieren.

Er zijn veel wegen die natuur- en dierenbescherming van elkaar scheiden. Tegen het indelen van dieren (i.c. soorten) naar hun 'belevingswaarde' voor de mens wordt door dierenbeschermers vreemd aangekeken. Het houden van huisdieren als vorm van natuurbeleving of de uitzondering van paarden, apen, honden en katten boven andere dieren in de Wet op de Dierproeven worden in de natuurbescherming weer moeilijk begrepen.
Op 'neutraal' terrein strijden soorten- en individubelangen ook om de voorrang: zeer aktueel is de discussie in dierentuinen omtrent het behoud van soorten en de bescherming van individuen, o.m. ten aanzien van de huisvesting en het vóórkomen van surplus in de dierencollecties. Ook de traditionele natuur- en milieu-educatie kent onderdelen, die in het licht van de relatie soort-individu discrimineren, b.v. in practica.

Vraagstelling

Voor een grondige bestudering van het grensgebied tussen soorten- en individubescherming is het noodzakelijk na te gaan waar het ene belang ophoudt ook het andere belang te dienen. Dit betekent dat er behoefte is aan een systematische inventarisatie en analyse van conflicten op het niveau van wetenschappelijk onderzoek, onderwijs, praktijk en beleid, teneinde een theoretisch kader te kunnen ontwikkelen op grond waarvan uitspraken kunnen worden gedaan over de vraag waar en wanneer sprake is van harmonieuze resp. strijdende relaties tussen natuurbescherming en dierenbescherming.

Uitvoering

Tijdens de behandeling van de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren is door de Tweede Kamer een aantal keren een verantwoorde afstemming van deze wet met de natuurbeschermingswetten (m.n. aankomende Flora- en Faunawet) bepleit; met name zou tot dusver de bescherming van het individu onvoldoende tot zijn recht komen binnen laatstgenoemd ontwerp. Een gedocumenteerd overzicht van knelpunten in de relatie tussen natuur- en dierenbescherming en een theoretisch kader om de barrières te slechten kan in dit verband van grote waarde zijn, ook voor het partikulier initiatief, zoals beschermingsorganisaties, terreinbeheerders, de commerciële handel in dieren en de recreatiesector (dierenparken).

Uit de te verwachten resultaten kunnen rechtstreeks beleidsadviezen voortvloeien, met name in de richting van juristen die zich met de natuur- en de dierenbeschermingsproblematiek bezig houden. Tenslotte kan gewezen worden op het natuur- en diereducatieve belang van het onderzoek.
Voor het analyseren en interpreteren van de onderzoekgegevens en het opbouwen van een theoretisch kader als basis voor verder onderzoek is terugkoppeling met een interdisciplinair samengestelde begeleidingsgroep wenselijk. Aan het onderzoek zitten natuur- en sociaalwetenschappelijke kanten; beide zijn ter beantwoording van de vraagstelling noodzakelijk.
Het projekt levert gegevens aan die van belang zijn voor de studies A.2.1. ('Staalkaart mens-dier relaties'), B.3.2. ('Ethiek van soorten- en individubescherming') en B.3.4. ('Integratie van diereducatie in natuur- en milieu-educatie'). Wat betreft lopende, externe onderzoekprogramma's kan ingehaakt worden op: 'Toxicologie en milieu' (WO17-CDI), 'Beheer van dierpopulaties' (22-RIN) en de deelprogramma's 'Natuurgerichte normstelling' en 'Soorten' uit de hoofdlijnen van het natuuronderzoek in het kader van het Natuurbeleidsplan (NRLO 90/12).

Contactpersoon: Dr. H. Verhoog

B.3 Relatie natuurbescherming - dierenbescherming

B.3.4. Integratie van diereducatie in natuur- en milieu-educatie

In de jaren-'80 is in binnen- en buitenland de natuur- en milieu-educatie uitgegroeid tot een belangrijke pijler van het natuurbeschermingsbeleid. Het kent ook een groot draagvlak: onderwijs, partikulier terreinbeheer, natuur- en milieubeschermingsorganisaties, overheden. Voor zover het een educatief terrein binnen het basis- en voortgezet onderwijs betreft, zijn hierbij alleen al zes ministeries betrokken.
Het succes van natuur- en milieu-educatie blijkt mede afhankelijk te zijn van de plaats en functie die planten en dieren hierin wordt toebedeeld. Uit onderzoek onder 4 tot 8 jarigen blijkt bovendien dat de 'volwassen' categorisering van dieren in productiedieren, huisdieren en "wilde" dieren compleet vreemd zijn voor kinderen. Zij delen dieren in op basis van andere maatstaven: is een dier gevaarlijk of niet, kun je het aaien of niet, en kun je er mee spelen? Emoties blijken, ook bij volwassenen, de sleutel te zijn voor respect en zorg voor de natuur en alles wat daar in leeft. Hoewel deze emoties voor een belangrijk deel gebaseerd kunnen zijn op existentiële ervaringen met dieren, b.v. huisdieren, is een afzonderlijke rol voor het dier als 'kathalisator' voor de natuureducatieve boodschap niet weggelegd. De inhoud van natuur- en milieu-educatie is nog te onduidelijk en te weinig afgebakend om een vaste plaats voor een vorm van 'diereducatie' te mogen verwachten. Anderzijds wordt wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot de relatie mens-dier onvoldoende benut.
De recente politieke ontwikkelingen op het gebied van dierenwelzijnswetgeving hebben ertoe geleid dat thans het voornemen bestaat om primair vanuit de problematiek van het gehouden dier (veehouderij, dierenparken, huisdierbezit) tot een educatief programma te komen. In dit verband is toegezegd 'dierenwelzijn' waar mogelijk in te bouwen in te bouwen in natuur- en milieu-educatie. Gezien de (potentiële) discrepanties tussen natuur- en dierenbescherming zal een dergelijke integratie zeer zorgvuldig tot stand moeten worden gebracht. Het integreren van dier(enwelzijns)educatie kan een verrijking voor natuur- en milieu-educatie betekenen en tegelijkertijd aan zijn doel ten aanzien van de houding van mensen t.o.v. het gedomesticeerde dier beantwoorden, o.a. om de volgende redenen:

1. Uit allerlei gegevens blijkt dat kinderen, jongeren èn volwassenen graag meer willen weten over dieren vanuit een (auto-)ecologische benadering. In het kader van natuur- en milieu-educatie wordt tot nu toe te weinig aan deze wens tegemoet gekomen.
2. In onze westerse samenleving blijken kinderen, jongeren en volwassenen gemakkelijker vanuit het perspectief van dieren te kunnen denken dan vanuit het perspectief van planten. In het kader van natuur- en milieu-educatie kan 'diereducatie' op een heel concreet niveau ethische vraagstukken aan de orde stellen, die een overwegend antropocentrische stellingname voorkomen.

Vraagstelling

Uit het voorgaande is één, vrij algemene vraag te distilleren: op welke wijze kan dier(enwelzijns)educatie worden geïntegreerd in natuur- en milieu-educatie?
Het terrein van natuur- en milieu-educatie kan ruwweg worden verdeeld in drie gebieden:
1. Natuur- en milieu-educatie voor volwassenen;
2. Buitenschoolse natuur- en milieu-educatie;
3. Natuur- en milieu-educatie binnen het (reguliere) onderwijs.
In ieder van deze drie gebieden zal de vraagstelling op verschillende wijze moeten worden uitgewerkt.
Wat betreft natuur- en milieu-educatie voor volwassenen zou gekeken moeten worden hoe 'diereducatie verwerkt kan worden in cursussen die verschillende organisaties aanbieden. Ook het educatieve aanbod van dierentuinen en terreinbeheerders kan aan een nadere analyse onderworpen worden om aanknopingspunten voor 'diereducatie' op te sporen; dit dient vanzelfsprekend te geschieden vanuit een duidelijke omschrijving van 'diereducatie'.
Buitenschoolse natuur- en milieu-educatie beslaat een heel scala van aktiviteiten, dat loopt van de educatieve taak van kinderboerderijen via natuurgerichte aktiviteiten in het kader van club- en buurthuiswerk, tot organisaties als de WNF-rangers. Bij al deze aktiviteiten zouden de mogelijkheden moeten worden onderzocht om 'diereducatie' te integreren.
Binnen het (reguliere) onderwijs zouden de mogelijkheden tot integratie op tenminste drie niveau's onderzocht moeten worden:
a. Op leerplanniveau;
b. Op het niveau van lesprogramma's, lesmethoden en leermiddelen;
c. Op het niveau van implementatie in de lespraktijk.

Uitvoering

De hier beschreven drie gebieden van natuur- en milieu-educatie vragen ieder om een apart onderzoek met een specifieke uitwerking van de vraagstelling en de werkwijze, in samenhang met een aantal in gang gezette initiatieven. Hiertoe behoort in de eerste plaats de ontwikkeling van verschillende (deel)leerplannen voor natuur- en milieu-educatie o.l.v. het Instituut voor Leerplanontwikkeling (SLO).
Het onderzoek in zijn geheel sluit aan op draagvlakvergroting en doelgroepenbeleid van de overheid in het kader van het Natuurbeleidsplan en de daaraan door de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek gekoppelde prioriteiten (NRLO 90/12).

Contactpersoon: Dr. M.J.A. Margadant-van Arcken

Bijlage 1

Aansluiting onderzoekideeën IMD op speerpunten overheidsbeleid

Een belangrijke doelstelling van het wetenschapsbeleid in de jaren '90 is "te bevorderen dat mensen kennis hebben van en zich ideeën kunnen vormen over wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen". Het gaat daarbij niet alleen om het vergroten van de feitelijke kennis maar ook om te bevorderen dat mensen in staat zijn zich een afgewogen oordeel te vormen over ontwikkelingen in wetenschap en technologie. Daartoe zal o.m. structureel en bij gelegenheid relevant kennispotentieel gemobiliseerd worden, b.v. in de vorm van expertisecentra. Het Jaarplan 1991 Wetenschap en Technologie van het Ministerie van LNV voorziet aldus voldoende flexibiliteit op te bouwen om het onderzoek snel en adequaat in te laten spelen op beleidsvragen. Hierbij wordt uitdrukkelijk gedacht aan het inschakelen van expertise van buiten de huidige DLO-instituten.

In haar Meerjarenvisie 1991-1994 geeft de NRLO aan t.b.v. welke vraagstukken en probleemgebieden de verdere uitbouw van de infrastructuur van de kennisoverdracht dient plaats te vinden. In grote lijnen dient het onderzoek in te spelen op de dynamiek in de maatschappij (o.a. veranderingen in consumentenoriëntatie) en veelzijdig geörienteerd te zijn op uiteenlopende waarden en doelstellingen. De nota noemt in dit verband o.m. produktiewijzen, gebruik van produktiemiddelen, rechten van levende organismen en ethische aspecten van technische ontwikkelingen. Het kiest voor een samenhangende, oplossings- en vernieuwingsgerichte, thematische aanpak, op grond van o.m. de volgende overwegingen:

- een disciplinaire definiëring en opsplitsing van vraagstukken wordt steeds meer ontoereikend; ook de inzet van maatschappijwetenschappen is vereist;
- voor een succesvolle innovatie is goede en snelle aansluiting tussen de verschillende typen onderzoek (fundamenteel, strategisch, toegepast) van grote betekenis.

Op deze manier kan het maatschappelijk draagvlak voor wetenschap en technologie versterkt worden.

Binnen de segmenten 'natuur-' en 'dieronderzoek' liggen de accenten op o.m. de volgende gebieden:

- technologisch aspectenonderzoek technische en technologische ontwikkelingen in de veehouderij;
- fysiologische grenzen van reproduktie- en fokkerijtechnieken;
- theorievorming en onderzoek naar domesticatieprocessen, soorteigen gedrag en gezondheid;
- relatie tussen mens en huisdier;
- natuurgerichte normstelling en soorten.

Het Werkprogramma van de RMNO kent een grote waarde toe aan programmeringsstudies, gericht op o.a. natuur- en milieueducatie. De Structuurnota Landbouw 1990 voorziet in een beleid, waarbij meer aandacht wordt geschonken aan een mix van voorlichtingsmethodieken t.a.v. thema's als natuur, milieu en welzijn van dieren.

Het dierproevenbeleid zal nadrukkelijker aandacht besteden aan het introduceren van onderwijs op het gebied van ethiek, waar dierproeven in de opleiding een rol spelen. Het Jaarverslag 1989 ('Zo Doende') van de sectie Dierproeven van de VHI stelt verder onderzoek in het vooruitzicht naar het opzetten van cursussen voor leden van Dierexperimentencommissies, teneinde ethische en maatschappelijke belangen grondiger in de belangenafweging te laten betrekken. Het belang van dierproeven en het ongerief dat aan proefdieren wordt berokkend zullen onderzoek- en beleidsmatig een nadrukkelijker afweging vragen.

Contouren van een onderzoekplan Bijlage V

1. *Hoofdlijnen van het onderzoekprogramma Mens-Dier*

Voor de onderzoeklijnen die van belang zijn kan aangesloten worden bij de twee hoofdlijnen die in de terreinverkenning van het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o. (op pag. 9) genoemd worden en bij de onderzoekagenda van de NOTA-programmeringsstudie "Ethische en rechtsfilosofische aspecten van genetische modificatie bij dieren".

Bij de lijnen van de terreinverkenning gaat het om:

A. Onderzoek naar de problematische relatie tussen mens en dier;

B. Onderzoek naar bestaande en gewenste maatschappelijke vormgeving van de relatie.

Bij de lijnen van de onderzoekagenda gaat het onder meer om:

C. De rol van emoties in de ethische discussie over dierlijke biotechnologie;

D. De overheid als morele actor in een moreel pluriforme samenleving en de morele positie van dieren.

Ten aanzien van A. noemt het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o. onderzoek naar 'Het Domesticatieproces', 'Menselijk Diergebruik' en 'Eigenwaarde van dieren: gedrag en bewustzijn van dieren' (Terreinverkenning pag. 9-12 en uitwerking in projectenoverzicht). Hier sluiten ook de in de onderzoekagenda genoemde onderzoeken rond het waardenparadigma op aan.

Ten aanzien van B. noemt het Instituut Mens-Dier Onderzoek i.o. onderzoek naar 'Juridische Vormgeving', 'Technologische, wetenschappelijke en economische ontwikkelingen'en 'Relatie natuurbescherming-dierenbescherming' (Terreinverkenning pag. 13-16 en uitwerking in projectenoverzicht). Hierbij dient de kanttekening gemaakt te worden dat bij het onderzoek naar de gewenste maatschappelijke vormgeving van de mens-dier relatie, ook naar verschillende beleidsopties om tot deze vormgeving te komen, moet worden gekeken. Bij deze beleidsopties moet de vraag naar de rol van de overheid in een pluriforme samenleving verdisconteerd worden. Dit wordt door de NOTA onderzoeksagenda apart gethematiseerd.

Ten aanzien van C. noemt de NOTA-onderzoekagenda onder andere onderzoek naar de inhoudelijke kant van de emoties die een rol spelen. Waar zijn mensen bang voor als het om dierlijke biotechnologie gaat en waarom hebben ze die angsten. Deze onderzoekslijn kan in het kader van het Onderzoekprogramma Mens-Dier Relatie uitgebreid worden met andere emoties zoals woede (over de behandeling van dieren) en de bredere mens-dier relatie.

Ten aanzien van D. noemt de NOTA-onderzoekagenda onder andere onderzoek naar de rol die de overheid in een pluriforme samenleving ten aanzien van de dierlijke biotechnologie kan spelen en hoe de overheid daarbij om moet gaan met de verschillende standpunten die mensen innemen. Deze lijn (uit de onderzoekagenda voor dierlijke biotechnologie) zou in het kader van het onderzoekprogramma Mens-Dier Relatie tot de overheidsbemoeienis met de hele mens-dier relatie uitgebreid kunnen worden.

2. *Te stimuleren onderzoek*

De hiervoor geschetste onderzoeklijnen bevatten verschillende aandachtspunten: een beschrijvende (empirische) kant, een analytische kant en een evaluatieve (normatieve) kant.

Voor beleidsrelevant onderzoek zijn deze verschillende kanten van belang; enerzijds is het beleid gediend bij een analyse van wat er in de praktijk gaande is, terwijl anderzijds voor het uitzetten van beleidslijnen ook een evaluatie van de praktijk van belang is.

Dergelijke evaluatieve analyses kunnen het best door interdisciplinair opgezet onderzoek plaatsvinden. Het tot stand komen van dergelijk interdisciplinair onderzoek vereist extra inzet van de onderzoekers omdat telkens een vertaalslag van de ene discipline naar de andere disciplines gemaakt moet worden. Gemeenschappelijke aanpak en gemeenschappelijke paradigmata dienen ontwikkeld te worden. Ook voor het beleid is een dergelijke interdisciplinaire aanpak belangrijk omdat het (idealiter) verschillende aspecten op een integrerende wijze aan bod laat komen.

Bij bestaande financieringssystemen dreigt het interdisciplinaire onderzoek soms buiten de boot te vallen omdat het moeilijker in bestaande financieringscategorieën past. De ontwikkeling van een nieuwe interdisciplinaire aanpak met de daarbij behorende vertaalslag van onderzoek ten behoeve van wetenschappers buiten de eigen discipline en ten behoeve van het beleid wordt binnen sommige (dominante) wetenschapsconcepties

als een afgeleide van het 'echte' wetenschappelijke onderzoek beschouwd. Gegeven het feit dat dergelijk interdisciplinair onderzoek moeizaam tot stand komt en beleidsrelevant kan zijn, zou hier bij het stimuleren van onderzoek extra aandacht aan besteed dienen te worden.